

GRAMER :

TANIMI, ADI, KAPSAMI, TÜRLERİ, YÖNTEMİ, EĞİTİMDEKİ YERİ VE TARİHÇESİ

A. DİLÂÇAR

I. TANIMI

Bugün birçok topluluklarda terim olarak kullanılan *gramer* sözcüğünün ana anlamı, Yunancada “yazı” demek olan *gramma* (< *graphein* = yazmak) köküne dayanır. Bundan da Yunanca *grammatikē*, Latince *grammatica*, Fransızca *grammaire*, İngilizce *grammar*, Almanca *Grammatik* sözcükleri türemiştir. Dilbilimin (linguistik) bir kolu olan gramer, geniş anlamıyla şöyle tanımlanabilir: dilin kullanılışında yerleşmiş kurallara göre, dili meydana getiren sesleri (phonèmes), şekilleri (morphèmes ya da - A. Martinet’ye göre -monèmes), sözcükleri, yapı ve dizi işlem ve yollarını, yöntemlerini, sözcük sınıflarını, çekimlerini, cümledeki görev ve bağıntılarını düzenli olarak inceleyen bilim. Buna göre gramer, aynı zamanda, edim ve kılğı bakımından, konuşma ve yazmayı bu incelemeden çıkan kurallara uygun kılma sanatını (Yun. *tekhne*, Lat. *ars*) öğreten bir bilim (Yun. *episteme*, Lat. *scientia*) dalı da sayılabilir.

2. ADI VE KAPSAMI

Bu geniş anlamıyla alındığında, gramer, ses bilgisi (phonétique, phonologie), şekil ve görev bilgisi (morphologie, morphématique), dizi ve sözcük grupları bilgisi (syntagmatique), sözcük yapısı bilgisi (yapı ve türetme, [formation et dérivation des mots] ve sözdizimi bilgisinden (syntaxe) başka, anlam bilgisini (sémantique, sémasiologie), sözcük bilgisini (lexicologie), deyim bilgisini (phraséologie), kaynak ve kök bilgisini (étymologie), dil tarihini (historire de la langue), yazımı (imlâ, orthographie), tecvidi (orthoépie) ve üslûp bilgisini (stylistique) de içine alır.

Asya’da grameri kuran Hintliler, M.Ö. IV. yüzyılda buna bir bilim ve sanat olarak *vyākaraṇa*, yani “ayırma, çözümleme” demişlerdir; gramerin

Avrupadaki kurucuları olan Yunanlılar da aynı yüzyılda grameri “yazılı işaretlerle, yani yazı ile ilgili sanat” (*tekhne grammatikē*) olarak kavramışlardır. Romalılar bu adı Latinceye *ars grammatica* şeklinde aktarmışlar, bu ad Ortaçağlarda ufak değişikliklerle Avrupa dillerine geçmiştir: İtal. *grammatica*, İsp., Port. *gramática*, Rus. *grammatika*, Pol. *gramatyk*, Fel. *grammatica*, Dan., Norv., İsvç. *Grammatik*, İrlan. *gramadach*, Gal. *gramadeg* v.b. Avrupada kimi uluslar gramer için “dil bilgisi” anlamına, kendi öz sözcük hazinelerinden terimler yaratmışlardır: Çek. *mluvnice*, İsl. *malfræði*, Mac. *nyelvtan*, Fin. *kielioppi* gibi. Bizde de gramere çoğunca *dilbilgisi* denmekte ise de, bu terim “dil bilgisi” (Alm. *Sprachkunde*, yani türlü diller bilme) ile öz gramer (Alm. *Grammatik*, *Sprachlehre*), kavramları arasındaki kesin ayrımı belirtememektedir (krş. Fr. *linguistique*, Alm. *Sprachwissenschaft*’ın Türkçe karşılığı olarak kullanılan *dilbilim*). Kazak Türkleri gramere *tilkural* (= dil kuralı) demişlerdir (Baytorsin olu Ahmed: *Til-Qural*, Orenburg 2. bas. 1922, 4. bas. 1927).

Doğuda Araplar grameri *şarf* (= tasrif, yani çekim, bükün [Fr. *déclinaison*, *conjugaison*, Lat. iki kavramı da kapsayan *inflexio*, İng. *inflection*, *accidence*] bilimi), *nahv* (= sözdizimi bilimi) ve *ķavā'id* (= kaideler, kurallar) terimleriyle karşılaşmışlardır (krş. Fars. *şarf o nahv*, ‘ilm-e *şarf*, Pakistan-da Orduca *gawā'id*, Afganistanda Peştuca *grammar*, Sovyetler Birliğinde Ukrayn. ve Let. *gramatika*, Litvan. *gramatika*, Gürcü. *gramat'ik'a*, Ermen. *k'erakanut'iw*, Eston. ve bütün Türk ve Kafkas dil ve lehçelerinde *grammatika*; İsrailde İvritçe *dikduk*, İndonezyada *tata bhasa*, Viet-nam'da *van pham*, Kore dilinde *mal bon*, Moğolca *hele tokdağal*, Çince *un fā*, Japonca *bunpō*, Filipinlerdeki Tagalog dilinde *balariłà*, hepsi “dil”, “kural”, “yazı”, “öge” kavramlarıyla ilgili sözcükler.)

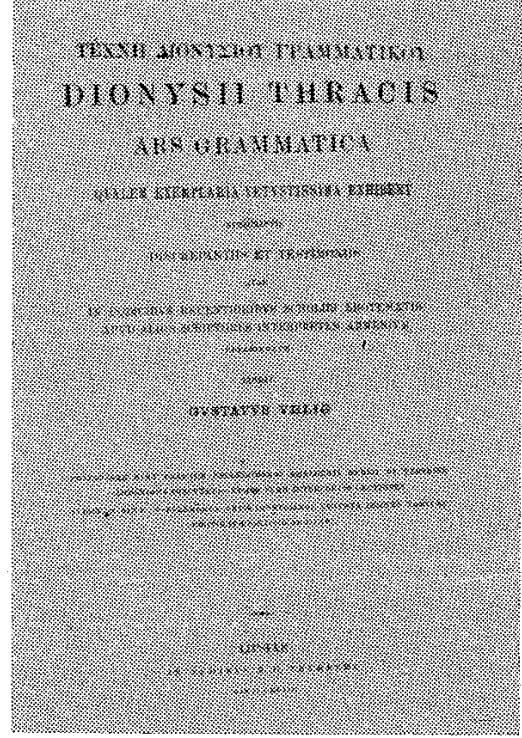
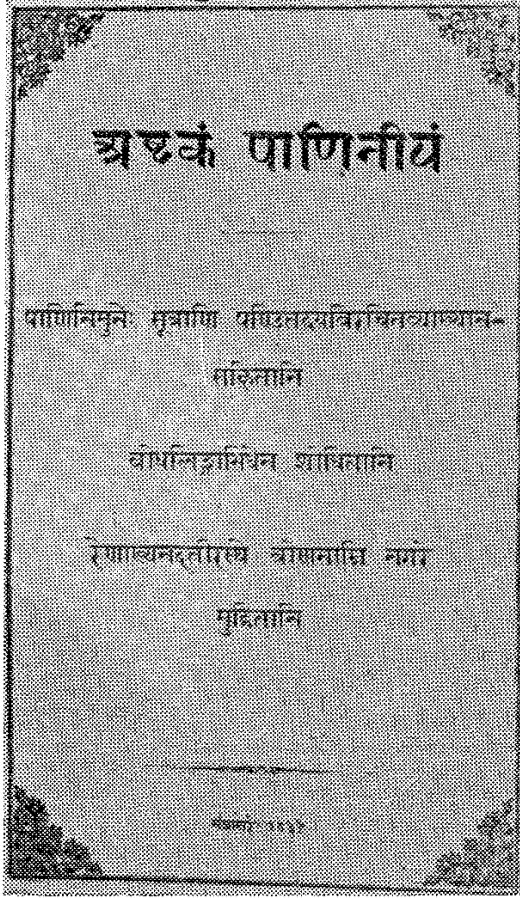
Gramer sözcüğü *atom* sözcüğüne benzer. İkisi de temel etimolojik anlamlarını yitirmişlerdir. Bugün ne *gramer* “yazı” anlamına gelir, ne de *atom* “kesilmez, bölünmez” anlamına. Bunlar artık birer uluslararası terimdir, kalıplanmış anlamlarla. *Atom*, kök anlamının tam tersine olarak artık bölünür, parçalanır, içinden karmaşık bir dünyayı etrafına saçar. Fizikçiler, elektronikçiler bu yüzden *atom* terimini değiştirmeyi düşünmemiş olduğu gibi, dilciler de *gramer* terimini değiştirme zorunluğunu duymamışlardır. Yalnız, kolaylık olsun diye, daha kolay anlaşılır bir sözcük kullanmaktadırlar, Al-mancada *Sprachlehre* denildiği gibi. Bu kalıp üzerine biz de *dilbilgisi* sözcüğünü ortaya koymuşuz. Ama *gramer* denilen bilim, bütün kapsamı ve ayrıntıları ile *dilbilgisi* sözcüğünün çerçevesine sığmaz, hele *agrammatical*, *grammaticalisation* gibi türevler de bütün incelikleriyle rahatça *dilbilgisi* sözcüğünden

türetilemez, çünkü bu bileşik sözcüğün anlamı *gramer* ve *atom* sözcüklerinde görülen külçeleşmeyi henüz kazanamamış ve *-bilgi* bölücüsü orada buldukça kazanamayacaktır. *Bilgi* bölücüsü, anlamı nesnellikten uzaklaştırır, insana, yani öznel esasa bağlar. Almanlar da *Sprachlehre*'den türev yapmamışlar, orta ve yüksek öğretimde daima *Grammatik*, *grammatikalisch*, *Grammatiker*, *agrammatisch*, *grammatikalisierung* gibi *Grammatik* sözcüğünün türevlerini kullanmışlardır. Çünkü ve çünkü, bilim yaklaşıklık üzerine değil, incelik "dakiklik" üzerine kurulmuştur. Terim sistemlerimizi kurarken bu gerçeğe son derece dikkat etmemiz gerekir. Genel Dilbilim, yani linguistique, dille ilgili bütün bilim ve bilgilerin genel kurmayıdır, doğruyu ve yanlış bir-birinden o ayırt eder; dilcilerin son baş vuracağı yer orasıdır. Örneğin Türkçenin, Fransızcanın, Yunancanın ya da herhangi bir Avrupa dilinin kuruluşuna bakarak, biri, zaman kavramının fiile özgü olduğunu söyleyebilir (en eski Yunan gramerinde de tanım böyledir). Fakat bugünkü genel dilbilim bu tanımın yanlış olduğunu ortaya çıkarar, geçmişliğin, şimdikiğin ve geleceğin özel eklerle isimlerde de bulunduğunu bildirir. *Gramer* kavramı da genel dilbilimin çizdiği anlamın bütün genişliğini taşımak zorunda olduğu için, *dilbilgisi*'nin çerçevesi içerisinde kalamaz.

Dilbilim, *gramer*'i şu biçimde tanımlar:

1. Biçim, söyleniş, cümle yapısı, anlam ve sözcük tarihi bakımından belirli bir düzenlilik gösteren sistemli sözcük gruplanmalarından meydana gelen dilin, bu yönden incelenmesi.
2. Belli bir çağda belli bir dilin bu bakımdan incelenmesinin konusu olan görüngüler ve bunların sistemi.
3. Bu görüngüleri yöneten kurallar.
4. Bu kuralları öğreten ders kitabı.
5. Bir sözün ya da yazının bu kurallara uyup uymama derecesi.

Bu tanımlardan anlaşıldığına göre, *gramer* yalnız *dilbilgisi* değildir; *bilgi*'ye dayanmayan tarafları da vardır. Dilin kendisi, varlığı, yapısı ve kuralları bizim *bilgi*'mize bağlı değildir. Bilsek de, bilmesek de onlar vardır, işlemekte, yaşamaktadır. Bunun içindir ki Türk Dil Kurumunun şimdiye kadar yayımladığı dilbilim ve *gramer* terim listelerinde *gramer*'e de yer verilmiş bulunmaktadır. Kurumun bu alanda ilk yayını olan "*Gramer (Kuralbilim) Terimleri*"nde (1940, "Türk Dili -Bellekten", seri II, sayı 1-2) *kuralbilim*'in hemen yanbaşında *gramer* terimine de yer verilmiş, hatta *kuralbilim* araç içerisine alınmıştır; 1942'de yayımlanan "*Gramer Terimleri*"nde, Yüksek

Şekil 1. Pāṇini'nin grameri: *Aṣṭādhyāyī* (M. Ö. IV. yüzyıl; Otto von Böhtlingk yayımı, 1839). Şekil 2. Dionysios Thrax'ın grameri: *Tekhnē grammatikē* (M. Ö. II. yüzyıl; Gustav Uhlig yayımı, 1884)

Gramer Komisyonunun kararıyla, *dilbilgisi*'nin yanına *gramer* terimi de konmuş ve ona öncelik verilmiştir; 1949'daki "*Dilbilim Terimleri Sözlüğü*"nde *Dilbilgisi*: bk. *Gramer* denmiş ve bu konu ile ilgili tanımlar hep *Gramer*, *Gramer genliği*, *Gramer kuralı*, *Gramer öncesi*, *Gramer ulamları* maddelerinde yapılmıştır.

Pek tabii olarak, *görev*'in *bilgi* ile ilişkisi şu koşula bağlıdır: *görev*, *bilgi* olsun olmasın kendiliğinden vardır, kimi bu görevi öğrenir, kimi de öğrenmez; bilgi edinmezse de görev ortadan kalkmaz.

Bu yapıtta geçen *gramatikal*, *agramatikal*, *gramatikallik*, *gramem* gibi terimler de bu zorunluktan doğmuştur. Örneğin, *yürüme* /*yorımak* fiili özerk sözcük niteliğini (Fr. mot autonome) yitirerek *-yor* şeklinde bir ek haline gelir ve bu olaya bütün dilciler *gramatikalleşme* (grammaticalisation) derse, niçin biz de bu olayı onlar gibi tek bir terimle adlandırmayalım, ve bilgi ile ilgisi

olmayan bu olay için *dilbilgisi*'nden bir türev yapamadığınıza göre, bize gereken terimi niçin perifrastik uzun yollarda arayalım? Orada bulduğumuz anlatım artık bir terim olmaz, uzunca bir tanım olur. İşte bu zorluklar yüzündendir ki Almanlar, *Sprachlehre*'nin yanibaşında *Grammatik*'e ve türevlerine de yer vermişlerdir. Bizde de ilkokul gramerlerine *dilbilgisi* denebilir, fakat yüksek öğretimde *gramer* terimine yer vermek bilim inceliklerinin bir gereği sayılmalıdır. İstanbul Üniversitesindeki dilci, gramerci arkadaşlar da, Süheylâ Bayrav, Özcan Başkan, Berke Vardar ve asistanlar, koyu Türkçeci oldukları halde *gramer* terimini tam değeriyle Türkçeleştiremedikleri için, ona dokunmamışlar, bileşimlerini de yapmışlardır, örneğin: *gramer*, *evrimsel gramer*, *tarihsel gramer*, *dural gramer*, *zamandaş gramer*, *betimleyici gramer*, *ayarlayıcı gramer*, *uygulayıcı gramer*, *gramer dışı*, *gramem*, *gramer olguları* gibi. Aynı okul, *görev*'e de yaraşan önemi vermiş, onu ana konu olarak ele almış, *görev*'den *görevci* (fonctionnel), *görev eşitliği* (équivalence fonctionnelle) türevlerini de meydana getirmiştir.

3. TÜRLERİ

Türleri, dilbilimin ayrıntılarına göre iki ana dala ayrılır.

I. *Genel gramer* (grammaire générale): hiç bir dile sınırlanmadan, insan dilinin kuruluşundaki temelleri, onun kurallarını, düşünceyi anlatma şekillerini, ve bu anlatımda gramatikal ulamların (catégories grammaticales) meydana çıkışını ve gelişmesini inceler. Buna ara sıra, ufak farklarla *evrensel gramer* (grammaire universelle) ya da *felsefi gramer* (grammaire philosophique) de denir. Tek bir ulusal dille uğraşmaz. Bunun bir alt-bölümü vardır:

Karşılaştırmalı genel gramer (grammaire générale comparée): aile ayırıtı gözetmeden bütün doğal dilleri karşılaştırmak yoluyla gramerin genel ilkelere, *pankronik* (panchronique), yani her yerde ve her çağda geçer olan, kuralları meydana çıkarmağa çalışır. Konusu çok geniş, yöntemi de yetersiz olduğu için, bu çeşit gramer bir bilim sayılmamış ve karşılaştırmalı gramer belli doğal dil ailelerinde sınırlanmıştır.

II. *Özel gramer* (grammaire spéciale): belli bir dilin, bir lehçenin ya da dil ailesinin grameridir. Alt-bölemleri şunlardır:

1. *Karşılaştırmalı gramer* (grammaire comparée): dil ve lehçeleri ses, şekil, yapı ve söz dizimi bakımından kendi aileleri içinde birbirleriyle karşılaştırarak inceler, dil ailesi içinde ya da akraba sayılabilecek diller arasında

benzerlik kurallarını, kronolojilerini meydana çıkarır ve ortak ana öğeleri saymaca olarak saptar.

2. *Betimlemeli* gramer (grammaire descriptive): karşılaştırmaya kaçmadan herhangi bir dilin ya da lehçenin betimlemeli açıklamasını yapan gramerdir. İki şekli vardır:

a. *Statik ya da senkronik gramer* (grammaire statique ou synchronique) bir dilin ya da lehçenin belli bir çağında kesiti yapılarak o çağdaki yapısının ve kurallarının *senkronik* (synchronique), yani o çağa özgü kurallarla, incelenmesidir. Bir bakımdan (Albert Séchehaye'ye [1870-1946] göre), statik gramerin üç türü vardır: cümlede şekil öğelerinin (morphèmes) yapı ve düzenini inceleyen *sintagmatik gramer* (grammaire syntagmatique); düşüncede anlam öğelerinin (sémantèmes) yapı ve düzenini inceleyen *asosyatif gramer* (grammaire associative); söylenişte ses öğelerinin (phonèmes) yapı ve düzenini inceleyen *fonolojik gramer* (grammaire phonologique).

b. *Tarihsel ya da evrimsel gramer* (grammaire historique ou évolutive): belli bir dilin, lehçenin ya da dil ailesinin tarih boyunca geçirdiği değişiklikleri ve diyakronik (diachronique), yani evrim kurallarını saptayan gramerdir.

Öbür başlıca gramer türleri şunlardır:

Çözümlemeli gramer (grammaire analytique): aralarında akrabalık bağları bulunup bulunmadığına bakmadan, türlü dillerin gramer yapısını karşılaştırmalı olarak inceler. Teker teker alınan dillerin çözümlemeli grameri de yapılabilir.

Betimlemeli gramercilerden Henry A. Gleason, *An Introduction to Descriptive Linguistics* (New York 1956, 2. bas. 1961; Fr. çev. *Introduction à la linguistique*, Paris, 1969) adlı kitabında şu tür gramerlere de yer ayırmıştır:

a. *Cümle yapma, söyleme grameri ya da konuşan, verici grameri* (İng. sentence-producing grammar, Fr. grammaire de production de phrase ou de l'émetteur): bildirişme'de (communication) vericinin cümle yapma grameridir. Alışılmış kalıplardan ayrılan, belgin olmayan ve dolayısıyla anlamı net olarak kestirilemeyen noktalar bulunabilir; bu tipte olan cümlenin gramerine bu ad verilir.

b. *İşitileni yorumlayarak anlama grameri ya da dinleyici, alıcı grameri* (İng. sentence interpretative grammar, Fr. grammaire d'interprétation ou du récepteur): bildirişmede alıcının yorumlama grameridir. Vericinin cümlelerindeki şaşırtıcı noktaları yorumlayarak, zihinde düzenleyerek, verilen işareti doğru anlamak için girilen gramatikal işlemlerin bütünüdür.

c. *Karşılaştırma ya da transfer grameri* (İng. contrastive or transfer grammar, Fr. grammaire contrastive ou grammaire de correspondance): Öğrenciler için, yabancı bir dil kitabı yazılırken, ana diliyle yabancı dilin yapısını ve kuralları karşılaştırarak “transfer” yolu ile, öğrenciler için değil, öğretmenler için formüllenen gramerdir.

ç. *Müracaat grameri* (İng. reference grammar, Fr. grammaire de référence) dil ve dilcilik bilgileri sınırlı olanlar için yazılan bir gramerdir. Bunda, gramer konusu halkın kolayca anlayabileceği açık bir anlatımla yazılır, konuyu daha derinleştirmek isteyenler için, baş vurulacak başka kitaplar ve kaynaklar gösterilir.

Mantıksal gramer (grammaire logique ou rationnelle): şekle bakmadan, dildeki gramatikal ulamlarla (catégories grammaticales) mantıksal ulamlar (catégories logiques) arasındaki ilişkileri araştırır.

Formel gramer (grammaire formelle): fikir ve anlama bakmadan ve mantıksal gramerin tersine olarak, cümlenin yalnız formel, yani şekilsel, anlatımı ile uğraşır.

Dış gramer (grammaire externe): söz bölüklerinin (parties du discours) cümlede aldığı yerleri ve görevlerini inceler.

İç gramer (grammaire interne): cümlenin şekil-ses (morpho-phonologique) ve tartım-ezgi (rythmo-mélodique) yapısını inceler. Almancada *inhaltsbezogene Grammatik* anlamıyla alınan “iç gramer” sesle değil, kapsam ve anlamla uğraşır; sesle uğraşan gramere Almancada *lautbezogene Grammatik* denir.

Sınıflayıcı gramer (grammaire taxonomique): cümlede söz öğelerinin rol ve görevlerini, düzen sıralarını inceleyerek sözün şekil-dizim (morpho-syntactique) çözümlemesini yapar.

Üslûp grameri (grammaire stylistique): şekil ve sözcüklerin üslûp değerleriyle uğraşır.

Açıklamalı gramer (grammaire explicative): dilin bütün iç mekanizmasını, görevleri ve gramatikal olayların meydana gelişini açıklar.

Öğretici (grammaire didactique) ya da *Kuralcı* (grammaire normative, Alm. Regelgrammatik, Beispielgrammatik) ya da *Kuralcı-betimleyici* (grammaire normative-descriptive) ya da *Buyurucu* (grammaire prescriptive) ya da *Okul grameri* (grammaire scolaire): okullarda kullanılan, dil kurallarını anlatan, doğruyu öğreten, yanlış gösteren, öğrenciye alıştırmaya ödevleri veren gramerdir. Daha yüksek bir düzeyde, bilginler, bilim kurulları, akademiler

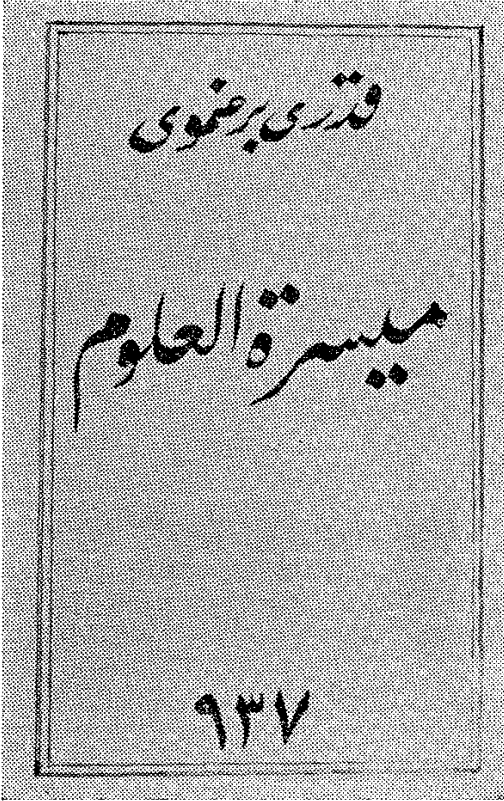
tarafından yazılan gramerlere *Bilimsel gramer* (grammaire scientifique), *Klasik gramer* (grammaire classique), *Akademik gramer* (grammaire académique) denir.

Fikir grameri ya da *Nosyonel gramer* (grammaire notionnelle): çözümlemeli gramerin bir türü olan bu gramer, formel gramerin tersine olarak, sekilden daha çok fikire, sözcük sınıfları (classes des mots) ya da söz bölüklerinden (parties du discours) daha çok sözcük “bağlantıları”na ve bunların derecelerine (Lat. nexus, junctio ve alt-bölümleri) önem verir. Başlıca Danimarkalı dilci Otto Jespersen’in (1860-1943) geliştirdiği fikir grameri, dilin şekle dayanan dış yapısıyla değil, göreve (fonction) dayanan iç yapısıyla uğraşır.

Son yıllarda dilcilikteki yeni akımların meydana koyduğu gramerler şunlardır:

Yapı ya da *Kuruluş grameri* ya da *Yapısal gramer* (grammaire structurale, Alm. Strukturelle Grammatik): dili ve dilleri türlü biçimlerde birer yapı ve kuruluş olarak kabul eden yapısal dilbilim (linguistique structurale), yapı gramerinde dil yapısını ses, şekil ve diziliş bakımından ana şeklini, ana direklerini, kuruluş düzenini ve öğelerin karşılıklı bağıntılarını inceler. Tümü meydana getiren (Osm. cüzü mürekkep, Fr. constituant) öğelerin karşılıklı durumunu incelemesi bakımından buna *öğeler yapı grameri* (Alm. Konstituentenstrukturgrammatik) de denir. Şekil birimlerinin (morphèmes) yapısını inceleyen fonolojiye *morfonoloji* (Fr. morphonologie) ya da *morfemik* (İng. morphemics) denir.

Bu alanda Nikolay S. Trubetskoy (1890-1938), Roman Jakobson (1896-) v.b. 1926’da Praga Dilcilik Derneğinde (Çek. Pražský Linguistický Kroužek) fonoloji (Fr. phonologie, İng. phonemics)yi, 1931’de de Louis Hjelmslev (1899-1965) ile Hans J.Uldall (1907-1962) Kopenhag Dilcilik Derneğinde (Dan. Lingvistkredsen i København) *glossematik* (glossématique) kuramını ortaya koymuşlardır. Max Wertheimer (1880-1943), Wolfgang Köhler (1887-1967), Kurt Koffka (1886-1941) ve başkalarının Almanyada 1912’de kurduğu *geşalt* (Alm. Gestalt) psikolojisinin paralelinde bulunan ve İsviçreli dilci Ferdinand de Saussure’ün (1857-1913) 1916’da yaptığı “dil” (langue) ile “söz” (parole) ayırtına ve Cenevre Dil Kurumunun (Société Genevoise de Linguistique), Amerika’da da Leonard Bloomfield’in (1887-1949) “behavior” ve Edward Sapir’in (1884-1939) “sound patterns” (ses modelleri) görüşlerine dayanan bu iki okuldan sonra, 1945’te, başlıca Zellig S. Harris’in (1909-) öncülüğüyle New York Dilcilik Derneği (İng. Linguistic Circle of New York)

Şekil 3. Bergamalı Kadri Efendi: *Müeyyessiretü'l*
- *ulûm* (ilk Türkçe gramer), yaz. 1530, bas.
1946, T.D.K.

kurulmuş, buradan ve sonraları Massachusetts'ten şu iki gramer türü doğmuştur:

Dönüşüm grameri (grammaire transformationnelle, Alm. Transformationsgrammatik): 1952'de Amerikada Zellig S. Harris ile öğrencisi Noam Chomsky (1928-) tarafından ortaya atılan dönüşüm (transformation) kuramı üzerine kurulan gramerdir, örneğin, *Ahmed'in kitabı* ~ *Ahmed'in bir kitabı var*, gramerde bir dönüşümdür. Gramerin bu türü bu gibi dönüşümlerdeki şekil ve anlam değişikliklerini, ilişkilerini ve kurallarını inceler.

Doğurucu gramer (grammaire générative, Alm. Erzeugungsgrammatik): ana dilinin ruhunu, yapısını, kalıplarını ve işleme yollarını iyi bilen bir kişiye bu dilin gramerine uygun yeni sözler (phrases grammaticales) söylendiğinde,

anlaşılacağına ve böyle birçok yenilikler doğurabilme yeteneğine (capacité générative) dayanan gramerdir. Dönüşüm kuramından doğan bu grameri, 1955 yıllarında Amerikada M.I.T. (Massachusetts Institute of Technology)-de Noam Chomsky ile Morris Halle (1923-) ortaya koymuş, bunlar Z.S. Harris, R. Jakobson, Thomas A. Sebeok (1920-) v.b. dilcilerin görüşlerinden faydalanmışlardır.

Katman grameri (grammaire stratificationnelle, İng. stratificational grammar): birçok anlamda kullanılır: 1. Bir kavrayışa göre, dilde üç katman (tabaka) vardır: a. merkezde, dilin belkemiği olan sözdizimi yapısı (İng. central structure), b. derinde, başyardımcı katman olarak anlam yapısı (İng. deep structure), c. üstte, dışa fırlayan ses yapısı (İng. surface structure). Bu üç katmanın karşılıklı bağıntılarını ve bağlı buldukları kuralları inceleyen dilbilgisi türüne "katman grameri" denir. 2. Fonemik, "ses modelleri"nin (İng. sound patterns) en yalınını çocuk dilindeki "dudak çağı"nda (İng. labial stage) bulmuştur: *baba*, *papa*, *mama* gibi sözcüklerdeki heceler, konuşmanın "çekirdek heceleri"ni (İng. nuclear syllable), bundan sonra $p / \text{ }^a \backslash t$ ilk

ses üçgenini meydana getirmiş, bu da ikiye bölünerek $p \swarrow \searrow k$ ve $a \swarrow \searrow i$ şeklinde konson ve vokal üçgenleri ortaya çıkmış ve gelişmeler bu yolda üremiştir. Fonemik dilciliğinde bu oluşa “katmanlanma” (İng. stratification) deniyor. Dilin bu bakımdan çözümlenmesi de bazılarınca “katmanlanma grameri” sayılmıştır. (bk. R. Jakobson - M. Halle: *Fundamentals of Language*, Den Haag 1956). 3. Antropolojik dilbilimle (linguistique anthropologique) toplumsal dilbilimin (sociolinguistique) bir kolu olarak, konusu argo, halk dili, esnaf dili, köylü dili, orta sınıf dili, aydın dili, bilgin dili konuşanlara kadar katman katman çeşitlenen ve yığılaşan konuşma ve yazma alışkanlıklarının gramerine de bazılarınca “katmanlar grameri” denmektedir.

Dileilerin 1972’de Bologna’da toplanacak olan XI. Uluslararası Kongresi (XIème Congrès International des Linguistes), bu yeni konuları, morphémique’i (= yapısal şekil bilgisi), glossématique’i (glossème = dil çözümlemesi olarak, tüme varma yolunda, madde ile ilişkili ya da ilişkisiz şekil ve töz ögesi), tagmémique’i (tagmème = dil işaretlerinin en küçük fakat anlamlı bölücüsü olan glossème’in gramatikal türü) ve buna benzer konuları programına almıştır. Bunlardan başka, gramer konusunda, “ikili-şecere gramerleri” (İng. binary tree grammars), “tahvil gramerleri” (İng. conversion grammars), “gramerler topluluğu” (İng. ensembles of grammars) v.b. denilen inceleme alanları vardır.

Gramer türlerinin tablosunu tamamlamak üzere şunları da bu araya katmak gerekir:

Gramer-öncesi (prégrammaire): insan dilinin ya da dillerinin ilkel çağında, daha gramer kurulmamışken, konuşmanın biçimini ve yavaş yavaş gramer ayrıntılarının meydana gelişini ve bu öğelerin geçirdikleri evrimi inceler; “din-öncesi” (pré-religion)nin ve “mantık-öncesi” (pré-logique)nin paralelindedir. Bu çağı temel alarak, dil aileleri arasında yapılan araştırmalara *gramer-öncesi araştırmaları* (études ou recherches prégrammaticales) denir.

Gramer-ötesi (l’au delà des grammaires): insanın, özellikle şairlerin, duyguya kapılarak gramer kurallarına uymayan fakat haklı görünen anlatım tarzı alanıdır. Philéas Lebesgue’in (1869–1958) bu adı taşıyan bir yapıtı vardır. Paul Valéry (1871–1945) de *Les droits du poète sur la langue* (Şairin dil üzerindeki hakkı, 1928) adlı yapıtında gramer-ötesi hakkını savunmuştur. İsviçreli dileci ve üslûp grameri uzmanı Charles Bally’nin (1865–1947) de bu konuda “İzlenimcilik ve gramer” (*Impressionisme et grammaire*, 1920) adlı bir kitabı vardır.

Yanlışlar grameri (grammaire des fautes): yazıda ve en çok konuşmada yapılan yanlışların nedenlerini (benzetme, ayırt etme, kısaltma, değiştirme, anlatımlı olma gibi ruh gereksemeleri) inceleyip bunları bir sisteme bağlayan gramerdir. Henri Frei'in (1899-) bu adı taşıyan bir yapıtı vardır (Cenevre, 1929).

4. YÖNTEMİ VE EĞİTİMDEKİ YERİ

Burada, biraz sonra kullanacağımız birkaç terimi açıklamak gerekiyor. Bunların başında *grammatikal ulamlar* (Fr. catégories grammaticales) gelir. Bu, cümle ya da söz öğelerinin niteliği, yapı ve göreve göre ayrıldıkları sınıflar, ulamlar demektir. Örneğin, isimlik (nominal) ulamının karşısında fiillik (verbal) ulam yer aldığı gibi sıfatlık (adjectival), zamirlik (pronominal), zarflık (adverbial) ulamlar da vardır. İsimlik'le isimi, sıfatlık'la sıfatı, zamirlik'le zamiri, fiillik'le fiili, zarflık'la zarfı birbiriyle karıştırmamak gerekir. Örneğin, *gezmekten hoşlanırım*'da *gezmekten* isim değil ama buradaki isimliktir, isim çekimine girmiştir. *Okuduğum kitap*'ta *okuduğum* sıfat değil ama sıfatlıktır, bir ismi niteliyor. *Ağlıyarak koştum*'da *ağlıyarak* zarf değil ama zarflıktır, bir fiili niteliyor. *Gördüğün bu mudur?*'da *gördüğün* zamir değil ama zamirliktir, birşeyi temsil ediyor. *Şu çocuğu hötle*'de *hötle*, *höt!* ünleminden türemiş bir fiilliktir, fiil çekimine girmiştir, "tehdit et" anlamına gelir. "Söz bölükleri" denilen sözcük sınıflarının bu ulamlarla ilgisi yoksa da, sayıları 8-9'ulu bulan bu "sınıflar" son çözümlemede tek bir kaynağa toplanır. Buna bilimsel gramerde *onomatorrhèmes* denir (Yun. *onoma* = isim + *rhēma* = fiil). Bu katışık birlikte isim, fiilden daha eskidir; ilk-insan da, çocuk da konuşmaya isimle başlamıştır.

Yukarıda kullanılan *sıfatlık* (adjectival), *zamirlik* (pronominal) ve *zarflık* (adverbial) terimlerinin tanımları şöyledir: 1. *sıfatlık*: bir ismi ya da zamiri "renklemek" (İng. modify) için kullanılan sözcük ya da sözcük takımı (zamiri "renkleyen" sıfatlık örneği: *başımıza iş açan sizler*); 2. *zamirlik*: başka bir söz bölümünden olduğu halde, bir zaminin niteliğini taşıyan, onun görevinde bulunan sözcük ya da sözcük takımı; bunlar olumsuz ve soru biçiminde de olabilir (soru: *hangisini istiyorsun?*, olumsuz: *hiçbirini*; *göremediğini tarif edemezsin*; düz zamirlik: *gördüğünü anlat*, sıfatlıklar: *görmediğin şeyi tarif edemezsin*, *gördüğün adam bu mudur?*); 3. *zarflık*: bir fiili, sıfatı ya da bir zarfı "renkleyen" sözcük, sözcük takımı ya da cümlecik (örnek: *babam sabahtan beri odasında başını kaldırmadan çalışıyor*). *Okuduğun* sözcüğü, *okuduğun kitap*'ta sıfatlık, *okuduğunu anlıyor musun?*'da ise zamirliktir. Şekilce farklı

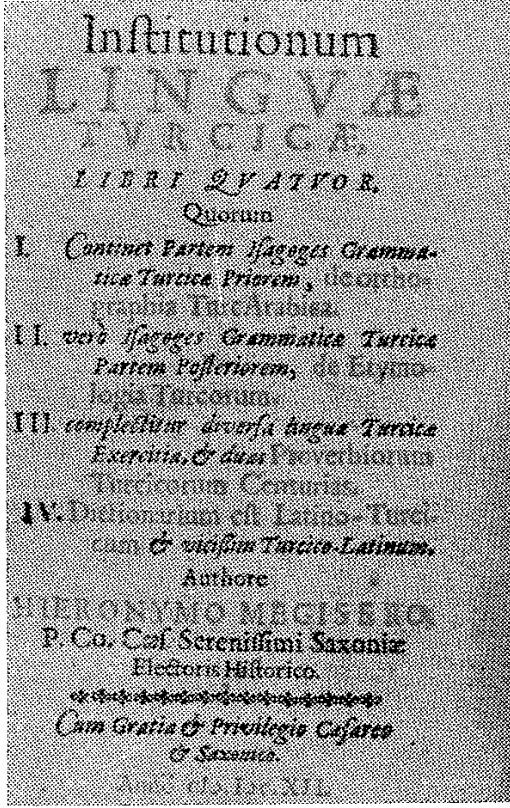
olmadıkları halde görevleri ayrı ayrıdır. Gramer öğretimimizi yıkan da zaten bu “biçimcilik”, “şekilperestlik” olmuştur -*şekil*'e bağlı kalma, *görev*'i bil-meme, ayırt edememe ya da hiçe sayma. Yalnız şekle bağlı kalmanın ne kadar yanlış olduğunu yapısal dilbilim (linguistique structurale) apaçık ortaya çı-karmıştır.

Söz bölükleri'nin (Osm. aksâm-ı kelâm, Fr. parties du discours, Alm. Redeteile) karşısında, özne (fâil, sujet), nesne (mef'ul, objet), tümleç (mü-temmim, complément) gibi “cümle öğeleri” (Fr. éléments de la proposition, Alm. Satzteile) de ayrı ayrı ulamlar meydana getirir. Bunlar, mantığa da-yanan statik dil'in (langue) değil, anlatış psikolojisine dayanan dinamik söz'-ün (parole) parça ve sınıflarıdır. Aristo ve Kant felsefelerinde, fikir, kategori (Yun. *katēgoria*=özel nitelik) denilen belli kâhplara döküldükten sonra anlaşıl-p birer kavram haline geldiği gibi, dilde de söz, gramer ulamları kalıplarına dökülerek düşünülür, söylenir, aynı şekilde de kavranır. Cümlede sözcük, takı (edat), ek ya da: “sıfır morfem” (= hiç bir şekil katması olmadan) ile an-latılan gramer ulamlarının başlıcaları şunlardır: sayı (nombre), hal (cas), cins (genre), şahıs (personne), kılış ve kılınış (veçhe, aspect, Alm. Aktionsart), çatı (voix), kip (mode), zaman (temps). “Modifier” (= anlama değişiklik vermek), tümleme (compléter, suppléer) de birer ulam sayılır; bu bakımdan sıfatla zarf aynı “modifier” ulamına girerler, biri ismi, öbürü de fiili “modifier” eder; sanlama (qualifier), “modifier”nin bir alt-bölümü sayılır.

Açıklanması gereken ikinci terim *görev*'dir (fonction). Gramerde görev bir sözcüğün, ekin ya da ögenin, cümlede oynadığı rol, taşıdığı ya da aktar-dığı anlam demektir. Söz bölükleri ya da şekil öğeleri (morphèmes) ile formel bir ilgisi yoktur. Örneğin, *güzel* sözcüğü *güzel yazı*'da sıfat, *güzel yazıyor*'da zarf, *bir güzel gördüm*'de isim görevinde bulunmaktadır, *güzel yazar*'da ise görevi hiç belli değildir, cümlenin gelişine bağlı, yazar kişi mi güzel, yoksa yazma eylemi mi? Verilen örneklerde *güzel*'lerin birbirinden şekil farkı yoktur. *Sana verdiğim kitap*'ta *sana verdiğim* sözcük takımı sıfatlık, *rüzgâr gibi geçti*'deki *rüzgâr gibi* sözcük takımı da zarflık görevindedirler, yapı eklerimizden -ci/çi, *duvarcı*'da yapanı, *sucu*'da satanı, *arabacı*'da süreni, *tornacı*'da çalış-tıranı, *yolcuda* gideni, *çöpçü*'de toplayanı, *kolcu*'da memuru, *balıkçı*'da hem tutanı hem satanı, *örücü*'de sanat işçisini, *inatçı*'da huyu, *birinci*'de sırayı, *Atatürkcü*'de inancı anlatma görevindedir. Bu örnekler ek konusunda da şekilden çok göreve önem vermek zorunluğunu göstermektedir. Her ekin, şekil değişmediği için aynı görevi yüklendiğini sanmak, dilin kuruluş ve iş-leme ilkelerine aykırı bir yola sapmak demek olacaktır. Yukardaki -ci/-çi

örneğinde yalnız şekle bağlı kalacak olsaydık *sucu*'nun su *sattığı* gibi, *duvarcı*'nin da duvar, *arabacı*'nin da araba, *tornacı*'nin da torna, *yolcu*'nun da yol, *çöpçü*'nün de çöp, *inatçı*'nin da inat, *birinci*'nin de bir, Atatürkçü'nün de Atatürk *sattığını* kabul etmek gerekecekti. "Biçimcilik" in bizi ne kadar gülünç sonuçlara vardıracağı böylece ortaya çıkmaktadır.

Aynı "şekil ve görev" alanında, *-dan/-den* isim çekim ekini alalım. Bu morfemin, yani şeklin, birçok görevi bulunduğu için, "*-dan/-den* hali" terimini bırakarak (ve *şekil*'e her yerde *biçim* diyecek olursak Fransızca *amorphe*'u, bizde "yakışsız" anlamına da gelen *biçimsiz* sözcüğüyle karşılamak gerekeceği için, bu durumdan kaçınmak üzere, Türk jeologlarının da yaptığı gibi, *şekil*'e dokunmayarak) ve Latince aslı olan *ablativus*'un "ayrılma, uzaklaşma" anlamına geldiğini düşünerek, bu hale düpedüz "ayrılma hali", "uzaklaşma hali", "kopma hali", "çıkma hali" demek doğru olmayacaktır. "Çıkma", "ayrılma", "kopma", "uzaklaşma" gibi kavramlar, ablatif'in tek bir görevini anlatır, onun bilimsel tanımlamasına esas olamaz. Tutulması gereken yol, bu hale "*-den* hali" demek ve onun türlü *görev*'lerini göstermektir. Şekilce *-den* eki ile yapılan bu "hal" in 30 kadar görevi, ilkokuldan liseye kadar her sınıfta azar azar gösterilerek üniversitede bu iş tamamlanmalıdır. Eğer tek bir kavrama, örneğin "çıkma"ya bağlı kalarak bu hale "çıkma hali" der, öğrenci de *bir kapıdan girdi öbür kapıdan çıktı* örneği karşısında kalırsa, *kapıdan girdi*'yi nasıl "çıkma" kavramı ile bağdaştırabilir? Burada terim-tanım-örnek arasında taban tabana zıt kavramlar yok mudur? Ablatif'in şu örneklerine, yani *-den* çekim ekiyle yapılan şu örneklerle de "çıkma" denebilir mi?; öğrenciler bunları "çıkma"ya nasıl bağlayabilir?: *köprüden geçmek* (geçiş), *birşeyden hoşlanmak*, *usanmak*, *korkmak* v.b. (geçişsiz fiillerde), *ondan dayak yedim* (edilgen fiillerle), *korkusundan gelmedi* (neden), *resim sanatından anlamam* (bilgisi bulunmak), *birden oturuverdi* (apansız), *ağlayarak geldi* (durum süresi), *her dilden konuşur* (çeşitleme), *yeniden yeniye* (yakın geçmiş), *deriden eldiven* (madde), *esnaftan biri* (sınıf), *kudret elinden yazılmış* (araç), *dersini hangi kitaptan çalıştın?* (kaynak), *bundan fazlası* (kıyaslama), *sizden bahsettiler* (hakkında), *erkenden sokağa çıktık* (zaman), *yumurtaları kaçtan aldınız?* (paha esası), *başından vuruldu* (nahiye), *yalancıkdan bir kavga* (nitelik), *daireden söylediler* (menşe), *köye bu yoldan gidilir* (izlemek), *benden yana çıktı* (taraf, birlik), *birazdan gelirim* (süre), *evden nasıllar?* (topluluk), *buraya uğramadan gitti* (-sız değeri), *daha girmeden anladım* (önce), *seneden seneye* (aşamalı), *iyiden iyiye* (aşırılık), *toptan satmak* (tarz) v.b., v.b. Bunları anlatan *-den* hali'ne toptan "çıkma hali" denebilir mi? Denilse, öğrenci bu tür ve anlam bolluğu karşısında ne yapar, hepsini *çıkma*'ya nasıl bağlar?

Şekil 4. Hieronymus Megiser: *Institutionum Linguae Turcicae libri quatuor* (Avrupa'da basılan ilk Türkçe gramer), Leipzig, 1612.

Şekil 5. Keçecizade Mehmet Fuat ve Ahmet Cevdet Efendiler: *Kavâid - i Osmaniye* (Türkiye'de basılan ilk Türkçe gramer), taş basması. 1851.

Olamaz, gramer öğretimi yöntemi tamamiyle çöker. Biricik kurtuluş yolu *morfematik*'tir (Fr. *morphématique*), yani "görevsel şekilbilgisi" (Fr. *morphologie fonctionnelle*, İng. *functional morphology*, Alm. *funktionale Formenlehre*), gözle görülür şekli ortaya koymak, onun türlü görevlerini düzenli bir şekilde ve örneklerle öğretmek, dilde şekle bağlı olmayan görevleri de ortaya çıkarmak. Şekle bağlı olmayan görev çeşitleri, diziliş sırası (*taxème*), vurgu yeri (*tonème*), ses süresi (*chronème*, yani uzunluk-kısalık) gibi farklar yoluyla işler: örneğin, diziliş sırası farkı: *karı koca* ile *koca karı*; *bir saat* ile *saat bir*; *kim vali oluyor?* ile *vali kim oluyor?*; vurgu yeri farkı *sirkeci'* ile *Si'rkeci*; *aske'rim* ile *askeri'm*; ses süresi farkı: *askeri* ile *askerî*; *resmi* ile *resmî*, gibi.

*

Gramer sözcüğünün türevleri ile yapılan birkaç terim daha vardır: *gramatikalleşme* (*grammaticalisation*) ile *gramatikallik* (*grammaticalité*) ve

agramatikal (agrammatical). Gramatikalleşme, bir sözcüğün, anlamını yitirerek (désémantisation) ek haline gelmesine denir: örneğin, fiillerimizde kullanılan *-yor* eki. Eskiden *yorımak/yormak* (= gitmek, yürümek) kalıbında olan bağımsız bu sözcük sonra ek haline gelmiştir; *içiyor*'un bugün "yürümek"le bir ilgisi kalmamıştır; *-yor* artık gramatikalleşmiştir. Aynı kavramla, örneğin, *yürümek*'in "sözcüksel anlam"ı (sens lexical) vardır; *yürüdü, yürürsen, yürümüşüm* gibi şekillerin anlamına "*gramatikal anlam*" (sens grammatical) denir.

Gramatikallik, gramer kurallarına uygun bir durumda olma, hemen anlaşılabilme demektir; bu bakımdan da dereceleri vardır (degrés de grammaticalité). Bir sözün sıfır dereceye düştüğü, yani gramer düzeni bozuk, anlaşılmaz durumda bulunduğu zaman buna *agramatikal* söz denir.

Bu diziden başka bir türev, B. Pottier'nin kullandığı *gramem* (grammème) terimidir (*Systématique des éléments de relation*, 1965; *Présentation de la linguistique*, 1967). Gramem terimi, fonem (phonème), morfem (morphème), leksem (lexème), glosem (glossème), tagmem (tagmème), taksem (taxème), tonem (tonème), kronem (chronème) v.b. gibi dil çözümlenmesinde birim gösteren terimler dizisinden olup "dil gramer yapısındaki görev birimi" anlamına gelir. André Martinet bu birimi iki ayrı terimle karşılamıştır: "gramatikal monem" (monème grammaticale) ile "görev monemi" (monème fonctionnelle). Bunlardan birincisi, takı (désinence) ve ek (affixe) haline gelmiş olan ve görev bildiren öğeleri, ikincisi ise eski klasik gramerdeki edat (preposition, postposition) ve bağlaçlar (conjonction) gibi, "özerk sözcükler" (mot autonome) arasındaki bağıntıyı gösteren "yardımcı sözcük"leri (mot accessoire) gösterir.

Dilcilikte "gramatikal", "görevsel"den (fonctionnel) bazılarınca ayırt edildiği halde, bu iki terim çoğunlukla birarada da kullanılmaktadır; örneğin, Fransız dilcilerinden Georges Gougenheim'in şu yazısında: "Şekilbilgisi ve gramatikal görevler" ("Morphologie et fonctions grammaticales", "Journal de Psychologie"de, 1959, s. 417-426). Böyle olmakla birlikte, André Martinet, "şekil birimi" anlamına gelen morfem'i (morphème) kabul etmemiş, onu, sadece "birim" demek olan *monem* (monème) esasına bağlamıştır, çünkü morfem'in iki yönü vardır: biri "işaretleyen" (signifiant), öbürü "işaretlenen, bildirilen" (signifié). "Morfem" terimi bu iki yönü birarada anlatmış ve bunları birbirinden ayıramamıştır. Örneğin, yukarda geçen Türkçe *-ci* eki. Bu bir "şekil birimi" (morfem) olarak, tek başına, bir "işaretleyen" öğedir, fakat "işaretlenen"i bildirmez. *Öğren-ci* denildiğinde ise "işaretlenen, bildirilen", yani

tam anlamı veren *-ci* bir “gramatikal monem” durumundadır. *Kalem ile yazdım*’da da *ile* bir “görev monemi” rolündedir.

*

Görevi ana özek olarak, gramerin başlıca kavramlarını ve bunları bize tanıtan terimleri kısaca gözden geçirelim. Başta *cümle* gelir, çünkü insan daima cümle halinde düşünmüş ve fikrin gidimli bir işlenmesi olan düşüncesini cümle halinde anlatmıştır. Tüm bir anlatım olan *cümle*, *konuşmanın*, *kelime* ise *dilin* birimidir. Buna göre, “kelime”ye “sözcük” demek bilimce doğru olamaz. Ama *sözcük*’ü bu anlamla kullanmaya başlamışızdır; bu kullanım yerleşmek üzeredir de; her dilde “gramerce yanlış”, “kavramca yanlış”, “bilimce yanlış” kelimeler bulunabilir. Böyle olduğu halde, bilimce *kelime*’nin “küçük söz”, yani *sözcük* olmadığı meydandadır. *Söz*, Fransızca *discours*, *parole*’ün karşılığıdır, tek bir kelimeye “küçük discours” denemez; tek bir heceden olma ünlem dahi, bilimce, *sözcük* değil, *söz*’dür.

Geleneksel “söz bölükleri”ne (*parties du discours*) geçtiğimizde, dilde, gördüğü göreve göre bir sözcüğün dört, beş “bölük” ya da tür ulamına girebildiğini görürüz: örneğin, Türkçede *ara* sözcüğü hem isim (örnek; *onunla aramız iyi değil*), hem sıfat (örnek: *ara sokak*), hem edat (örnek: *direkler arası*) hem zarf (örnek: *su ara ara akıyor*), hem fiildir (örnek: Yakut Türkçesinde: *ara-* = bölmek, ayırmak, aralamak). Bu durumda, dil hazinesindeki sözcükleri kesin olarak ulam ulam “söz bölükleri”ne ayırıp sınıflamak dilbilim ilkelerine aykırı düşer. Böyle olmakla birlikte, her sözcüğün boynuna bir bölük yaftası asılamaz demekten isim, sıfat, zamir, fiil, edat, zarf, bağlaç gibi görev ve kavramların varlığı yokumsanıyor anlamı çıkarılmamalıdır. Bunlar vardır, her dilci bu gerçeği kabul eder. Kabul edilmeyen şu genellemedir: *şeker*’e isim, *iyi*’ye sıfat, *bizim*’e zamir, *göç*’e fiil, *çabuk*’a zarf, *gibi*’ye edat, *hem*’e de bağlaç damgasını yapıştırmak, hem silinmez mürekkeple, çünkü bu sözcüklerden isim diye damgalanan *şeker*, sıfat olarak da kullanılır (*a ne şeker şey!*), sıfat diye damgalanan *iyi*, zarf olarak da kullanılır (*iyi koşar*), zamir diye damgalanan *bizim*, sıfat olarak da kullanılır (*bizim berber*; burada *bizim* iyelik zamiri değildir, *kimin?* sorusuna değil, *hangi?* sorusuna cevap verir, *déictique*, yani “belirtici, belginleyici” bir sıfattır, ki “işaret sıfatı”ndan farklıdır), fiil diye damgalanan *göç*, isim olarak da kullanılır (*göç başladı*; *göç!* ise emir kipinde bir fiildir), zarf diye damgalanan *çabuk*, sıfat olarak da kullanılır (*eline çabuk bir kız*), edat diye damgalanan *gibi*, isim olarak da kullanılır (*bu gibilerden hoşlanmam*), bağlaç diye damgalanan *hem*, zarf olarak da kullanılır (*hem senin burada ne işin var?*). Bu “söz bölükleri”nin sayılmış, saptanmış bir kad-

rosu olmadığı halde, görevleri ve tanımları bellidir. Dilbilim, *nomen*'in yanıbaşında bir de *substantivum* tanır. Bunlardan birincisi, içine *substantivum*'dan başka *adjectivum*'u ve *pronomen*'i de alır. *Substantivum*'a *isim* diyeceksek, *nomen* için de başka bir terim bulmak gerekir. Ortada *isim*'le *ad* vardır; bunlardan biri *substantivum*, öbürü de *nomen* karşılığı olarak kullanılabilir. *Zamir*'i karşılayacak terim de buna göre ayarlanır. *Sıfat*'la *zarf*'ın ortak nitelikleri vardır: birincisi ismi, ikincisi de fiili, sıfatı ya da başka bir zarfı “renkler” (İng. modify). “Renklemek” nitelemek'ten (İng. qualify), belirtmek'ten (İng. determine) daha geniştir. Bu nedenle sıfata, örneğin, *niteleç*, zarfa da, yine örneğin, *belirteç* denemez; sıfatın nitelemekten daha başka görevleri vardır, zarf da (Yun. *epi-rrhēma*, Lat. *ad-verbium* = fiile doğru, fiille ilgili) fiile sımsıkı bağlıdır, ismi “belirtmez”, hem de görevi yalnız “belirtmek” değildir. Fiil bir süreç (procès), yani bir eylem (action), bir oluş (devenir) ya da bir durum (état) anlattığı için, bu üç yönünden yalnız birini seçerek ona sadece *eylem* denemez; *eylem* denilse *oluş* ile *durum* nerede kalır? Almanlar bu “söz bölükleri”ne (Alm. Redeteile), Almanca şu karşılıkları bulmuşlardır: *Hauptwort* (= ana sözcük, baş sözcük, yani *isim*), *Beiwort* (= koşku, refakat sözcüğü, yani *sıfat*) ya da *Eigenschaftswort* (= nitelik sözcüğü, yani *sıfat*), *Fürwort* (= yerindeleme sözcüğü, yani *zamir*), *Geschlechtswort* (= cinslik sözcüğü, yani *harf-ı tarif*), *Zeitwort* (= zaman sözcüğü, yani *fiil*), *Umsandswort* (= ahval sözcüğü, yani *zarf*), *Verhältniswort* (= ilişki sözcüğü, yani *edat*), *Zahlwort* (= sayı sözcüğü, yani *sayı adı*), *Bindewort* (= bağ sözcüğü, yani *bağlaç*), *Empfindungswort* (= duygulanma sözcüğü, yani *ünlem*). Bu terimler ilk ve orta öğretimde kullanılmak üzere ortaya konmuştur; yüksek öğretimde bunların adı, aynı sıra ile, şöyledir: *Substantivum* ya da *Nomen*, *Adjektivum*, *Pronomen*, *Artikel*, *Verbum*, *Adverbium*, *Präposition*, *Numerale*, *Konjunktion*, *Interjektion*.

“Söz bölükleri”nden sonra cümle ve “*cümlenin bölükleri*” (Alm. Satz-teile) ele alınır. Cümlenin başlıca türleri şunlardır: *yalın* (bir ya da iki ögeli; monorème, dirème), *isim cümlesi* (phrase nominale), *fiil cümlesi* (phrase verbale), girişik ya da karmaşık cümle (phrase complèxe), karmaşık cümlede türlü tümce ve tümleçler bulunabilir. *Tümce* (Fr. proposition, İng. clause, Alm. Nebensatz), bir karmaşık cümlenin içinde bir özne ile bir yüklem ya da yüklemi yerindeleyen bir öge bulunan, yani tam bir düşünce anlatan iç bölümlerine denir. *Tümleç* (complément, Ergänzung) ise, cümlede bir ögenin (Fr. terme) anlamını tamamlayan ya da onu belirterek, özelleştirerek tümleyen başka bir öge ya da ögelere denir. İçinde özne ya da yüklem bulunmayan bir anlatım da sözcük takımı'dır (İng. phrase). Gramatikal *uygu* (tertip)

ya da sintaktik *uyrum* (tetabu) bakımından tümceler *yana sıralı* (coordonné; parataxe, Alm. Beiordnung, Satzreihe) ya da *alta sıralı* (subordonné; hypotaxe, Alm. Unterordnung, Satzgefüge) olurlar. Yana sıralı tümcelerin meydana getirdiği cümleye *bileşik* (composé, compound, zusammengesetzt) cümle de denir. Tümcenin başlıca türleri şunlardır: baştümce (principal ya da surordonné), bağımsız (indépendante), bağımlı ya da uyumlu (dépendante), bağımlı (relative), iç (incidente ya da incise), tümleyici (complétive), ön (antécédante ya da antérieure), art (consécutive ya da postérieure), adlık (substantive), sıfatlık (adjectivale), mastarlı (infinitive), zarflık (adverbiale), bağlaçlı (conjonctionnelle ya da conjonctive), ölçüştürmeli (comparative), bırakımlı (concessive), şartlayan (conditionnante), şartlanan (conditionnée), zamanlık (temporelle), yerel (locale), amaçlık (finale), nedenlik (causale), sonuçluk (consécutive), yüklemlik (prédicative), haberlik (attributive), nesnelik (objective) v.b.

Cümlelerin başlıca iki bölümü (Alm. Satzteile) vardır: 1. *Özne* ya da *yüklenik* (Fr. sujet, İng. subject, Alm. Subjekt ya da Satzgegenstand), 2. *Yüklem* (Fr. prédicat, İng. predicate, Alm. Prädikat ya da Satzaufsage). Yani, buna göre, ortada cümlelerin bir "konu sahibi" (nesne ya da kişi), bir de buna mal edilen, yüklenen bir "anlatım" (Alm. Aussage) vardır. Bu deyiş, yani yüklem, konu sahibine, yani özneye yüklediği için, ona *yüklenik* de denir. Cümlede bu ikisinden başka bir bölüm olamaz. Bunlar, yani gerek özne gerek yüklem, ayrıntılı, tümce ve tümleçlerle yüklü olabilir; baştümcedeki nesne (objet) ile fiil (verbe), yüklem ana malı sayılır.

Özneyi ve özne tümleçlerini anlamak oldukça kolay, yüklem çokları için kaypak, çeşitlidir. Fransızcada, isim cümlesindeki yükleme, yani *haber*'e *attribut* ya da *terme prédicatif* denir. İngilizler ise *attribute*'u *sanlık* (épithète) için kullanırlar. Asıl yüklem, özneye yükletilen bir eylemi, durumu, oluşu, niteliği olumlu ya da olumsuz olarak bildiren tek bir sözcük ya da sözcük ulamıdır ve genellikle bu, özek olarak, bir fiil etrafında toplanır. Özeği fiil olan yükleme *fiil yüklemi* (İng. verb predicate) ya da *tam yüklem* (complete predicate) denir. Fiilsiz yüklem, yerine göre, *isim yüklemi* (predicate noun, örnek: *oğlum asker*), *sıfat yüklemi* (predicate adjective, örnek: *adam hasta*), *zamir yüklemi* (predicate pronoun, örnek: *kalem benim*), *zarf yüklemi* (predicate adverb, örnek: *çocuklar içeri!*), *ünlem yüklemi* (predicate interjection, örnek: *babam, işte!*) adını alırlar. Yüklem *yalın*'ı (simple predicate) olduğu gibi *bileşik*'i (compound predicate) de vardır, örneğin: *oğlum geldi, yattı, uyudu, kalktı, yedi, içti, gitti*, gibi. Ayrıca, *sanlık sıfat* (attributive adjective) *yüklemlik sıfat*'tan (predicate adjective) ayırt edilmelidir; birincisinden örnek: *be-*

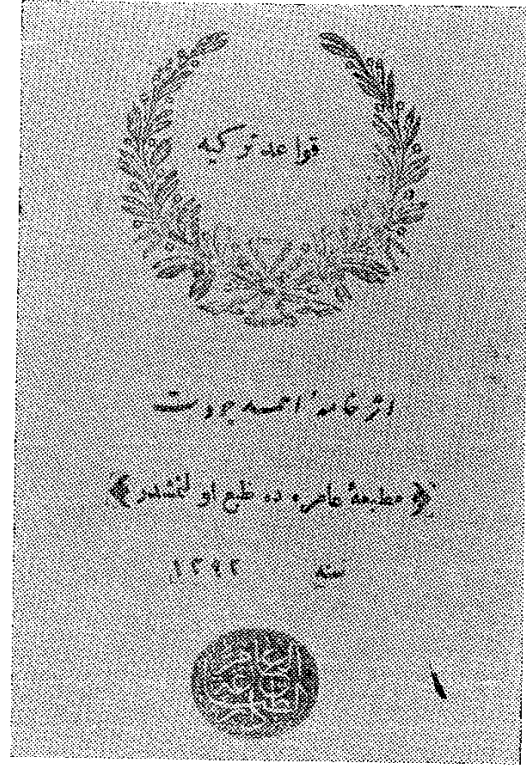
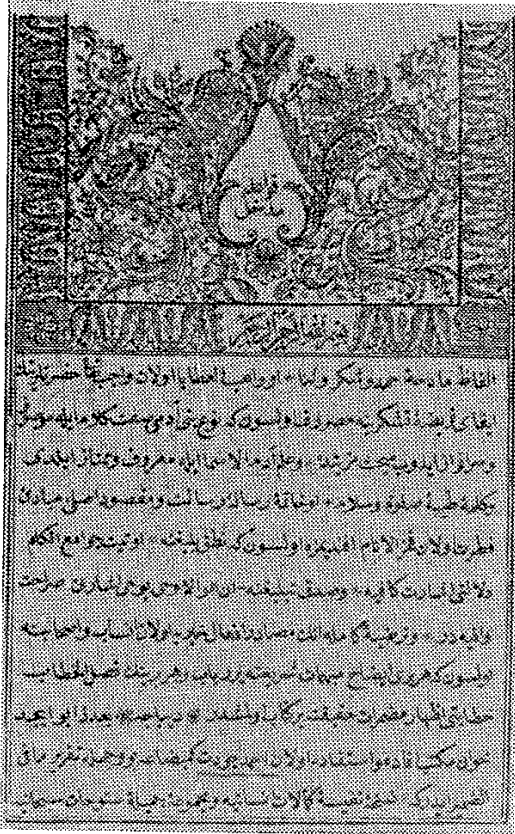
yaz ev, ikincisinden örnek: *ev beyaz*; aynı şekilde *bir saat ile saat bir*; bu yüklemlik sıfat örneklerinde *koşaç* (copula) yoktur. Özne-yüklem çözümlenmesi (İng. parsing) şu şemaya göre yapılır:

Cümle					
Özne			Yüklem		
asıl özne	sıfat ve	fiil ya da	nesne	yüklemlik	zarf ve
ya da	sıfatlık	fiiller	ya da	sıfat, isim	zarflık
özneler	tümleçler		nesneler	zamir	tümleçler

Bu şema dil teşrihine model olmalıdır.

Cümle yapısında *koşuntu* (apposition) durumunda bulunan sözcük ya da sözcük takımlarına da rastlanır. *Apposition*'un sözcüksel anlamı "karşı karşıya koyma"dır, ve şu şekilde tanımlanır: bir cümlede, biri esas, öbürü de tanıtıcı ya da açıklayıcı nitelikte olan ve yana-sıralı (paratactique) durumda bulunan iki ismin ya da iki nominal sözcük takımının meydana getirdiği kuruluş. Bu iki ögenin biri, öbürünü bir iki sözcükle kısaca tanıtırsa, koşuntuya *açıklamasız koşuntu* (İng. non-explicative apposition, Osm. bedel) denir; eğer bu tanıtma, açıklama şeklini alırsa *koşuntu, açıklamalı* (explicative, Osm. atf-ı beyan) olur. Bunun birinci türüne örnek: *Türkiye Cumhurbaşkanı Atatürk ya da Toplantıda şunlar vardı: Lord Curzon, İngiltere Başvekili; İsmet Paşa, Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti baş murahhası v.b.*; ikinci türüne örnek: *Türk felsefesinin ünlü babası, Türk düşüncesinin sabah yıldızı Farabî*. Koşuntu, san ya da unvan değildir. Yukardaki örnekte, *İsmet Paşa*'daki *Paşa* rütbe ve san'dır, kalan bölüm ise koşuntudur.

Cümle çözümlenmesinde dikkate alınacak şu nokta da vardır: *hal* ile *durum* farkı. *Hal*, Fransızca *cas*'nın (Latin. casus, Yun. ptōsis, Alm. Fall, Rus. padej; hepsi "düşü" anlamında), *durum* da Latince *status*'un karşılığıdır (bk. Adolf Noreen: "*Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache*" [Dilin bilimsel incelemesine giriş], İsveççeden Almancaya çeviri, Halle 1923). Çekim ekleriyle (désinences casuelles) yapılan "isim çekimi" (déclinaison) *hal*'ler (cas) meydana getirir, bu eklerin doğurduğu anlam renklemeleri ekten başka sözcüklerle (edat v.b.) sağlanırsa *durum* (status) ortaya çıkar. Örneğin, Eski Yüksek Almanca *dagu* = Türk. "gün ile" yani gün'ün *instrumental* hali (*dag + u*). Bugünkü Türkçemizde "instrumental *hal*'i" yok, "*i* instrumental *durum*'u" var, çünkü biz bunu çekim eki ile değil edatla yapıyoruz:

Şekil 6. Ahmet Cevdet Efendi: *Medhal-ı Kavâid*, taş basması, 1851.

Şekil 7. Ahmet Cevdet Paşa: *Kavâid-i Türkiye*, 1875.

gün ile; bunu *günle* biçimine soksak da orada *-le* yine çekim eki değil, *gün* sözcüğüne “sona sığınmış” (enclitique) ve kısaltılmış bir edat olur; bunun bir çekim eki olmadığını, vurgunun *-le*'ye değil, *gün*'e rastlaması gösterir (bizde, şekimde vurguyu alan daima çekim ekidir); Eski Osmanlıcadaki *-n*, *-la/-le*, *-lan/-len* “instrumental” çekim ekleri artık işler halde olmayıp birer “donmuş ek” (élément figé) haline gelmiş bulunmaktadır. Fincede 16, Gürcücede de tam 23 *hal* vardır, hepsi çekim ekleri ile yapılan. Örneğin, Fince: *kolo* = delik, *kolo-hon* = deliğin içine (illatif hali); *seina* = duvar, *seina-lla* = duvarın yanında (adessif hali); bu Fince sözcüklerin sonunda birer çekim eki var, Türkçe karşılıklarında çekim eki yok, bunlar birer edat (son-takı, postposition) almış, bundan dolayı da Türkçe *deliğin içine* “allatif durumda”, *duvarın yanında* da “adessif durumda”dır. Gürcüce *sağamo* = akşam, *sağamo-mdis* = akşama kadar (terminatif hali); *mama* = baba, *mam-ist'vis* = baba için (destinatif hali); şu halde “terminatif” ile “destinatif” Gürcücede birer *hal*'dir (casus), bizde ise birer *durum* (status).

Cümle konusundan sonra sözcüklere geçtiğimizde, *kök* (Fr. *racine*) ile *köken* (*radicale*) ayırtının zorunluğu önümüze çıkar. Örnek olarak *iyileşmek* sözcüğünü alalım. Öğrenciden bunun öğelere bölünmesini isteyecek olursak, genellikle çözümlenme şöyle yapılacaktır: *iyi-le-ş-mek*. İyi ögesine “kök” denecedir. Bir üniversite öğrencisi için, gramerce de olsa, bu çözümlenme yanlıştır, çünkü *iyi* “kök” (*racine*) değildir, içinde iki öge vardır: *ed* ve *gü*, Eski Türkçeye göre *edgü/edgü* (Tuna Bulgar Türkçesi *eth*, Yakut Türkçesi *ütüö/ötüö*, Çağatayca *eyü*, Osmanlıca *eyi*, Türkiye yazı Türkçesi *iyi*); çözümlenmesi: asıl kök *ed* + “kılan” değeri ile sıfat eki *-gü*, kaynaşması *edgü*. Buna göre *iyi* bir “kök” (*racine*) değil, “köken”dir (*radicale*). Üniversite öğrencilerinin, hatta lise öğrencilerinin, gramer derslerinde bu ayırtın yapılması zorunludur. Kök konusunda *kök gelişmesi* (Alm. *Wurzelerweiterung*) ve *kök belirteci* (Alm. *Wurzeldeterminatif*) kavramlarına da yer verilmesi gerekir. Örneğin, bu kavramlardan faydalanmadan *to-k*, *to-l* (mak), *to-p* gibi sözcük dizileri nasıl açıklanabilir? Bu sözcüklerde asıl “kök” *to*’dur; *-k*, *-l*, *-p* ögeleri de birer “kök belirteci”dir; *tok*, *tol*. *top* da bu ögelerin katılmasıyla meydana gelmiş “kök gelişmesi” örnekleridir. Aynı kümeden olmak üzere, *gövde* (Fr. *thème*) ile *taban* (*base*) ayırtının yapılması gerekir. Örneğin, *göz-lük*’te *göz-* bir “isim gövdesi” (*thème nominale*), *gör-gü*’de *gör-* bir “fiil gövdesi” (*thème verbale*) olarak belirir. Fakat *taşra/dışarı*’da *taş-* ve *dış-* aynı kökün iki ayrı “taban”ı (*base*) olarak kabul edilir. “Gövde” ile “taban” anlamdaş olarak kullanılamaz. Bu alanda başka bir kavram ve terim karışıklığı da Fr. *morphologie* terimi için kullanılmak istenen Türkçe karşılıklarda görülmektedir. Yunancada *morphē* “şekil, biçim” anlamına geldiğine göre, *morphologie*’nin Türkçe karşılığı ancak *şekilbilgisi* olabilir. Dilde *fonction amorphe*, yani “şekle dayanmayan, şekilsiz görev” olabildiği ve, yukarıda açıklandığı gibi, *biçimsiz* sözcüğünün kötüye kaçan bir anlamı da bulunduğu için, *şekilbilgisi* terimini, *biçimbilgisi*’ne çevirmeden, olduğu gibi bırakmak daha doğru olacaktır. Almanlar bu kavramı *Formenlehre* ile karşılamışlardır. *Morphologie*’ye bizde *yapıbilgisi* de denemez, çünkü *yapıbilgisi* terimi “yapısal dilbilim”in (*linguistique structurale*) bir kavramı olup, şekil ögelerinden başka, dilin kuruluşunu, genel yapısını, düzenini, ses ögelerinin niteliğini, sınıflamasını, karşılıklı ilişkilerini, şekil ile şekil-dışı görevsel ögeleri, sintagm’ı (Fr. *syntagme* = dil ögelerinin diziliş sırası), sintaks’ı (Fr. *syntaxe* = cümlede sözcüklerin ilişkileri, uygu ve uyrumlaşımı), dilin yapı kavramına giren kurallarını inceler. *Yapı*, “structure”dür, *morphème* (şekil) değil. *Yapıbilgisi*, şekilbilgisinin sınırını fersah fersah aşar.

Gramerin ana bölümlerinden *morphologie*’ye *yapıbilgisi* denilemeyeceği

gibi *étymologie*'ye de *kökbilgisi* denemez, çünkü *étymologie* yalnız "kök" kavramına bağlı değildir. Etymologie'nin bilimsel tanımı şöyledir: bir sözcüğü, ana öğelerinin, bilinen en eski kullanılış şeklinin ve şekilce, anlamca geçirdiği değişikliklerin bize verdiği tanıt ve kanıtlara göre inceleme ve kökenini (kök'ünü değil, "menşe"ini, Fr. origine, Alm. Herkunft = nereden çıktığını, nereden geldiğini), tarihsel gelişimini araştırma. *Etymos*, Yunancada "gerçek" demek olup, dilcilikte "sözcüğün bulunabilen en eski şekli ve temel anlamı" (*kök*'ü değil) değeriyle kullanılır.

Gramerin *anlambilgisi* (*sémantique*, *sémasiologie* ya da *sémiotique* = işaret, sembol bilgisi; Yun. *sêmeion* = işaret) bölümünde *anlam*'ı (İng. meaning, Alm. Bedeutung) "zihinde uyandırılan izlenim"e bağlamak da doğru olmayacaktır. "Anlam"ın bilimsel tanımı şöyledir: her hangi bir işaretin (*signe*) telkin ettiği tasarım (Fr. *représentation*, Osm. *istihzar*), yani bir hareketle, genel olarak da sözle bildirilmek istenilen ve bunu alan tarafından kavranılan fikir ya da şey. Yani, sadece "izlenim" değil, *kavrama*; iki tarafı olarak, verici tarafından "bildirilmek istenilen", alıcı tarafından da "kavranan" fikir ya da şey'dir. Verici, "işaret"i yalnız sözle değil, yazı ile ya da herhangi bir araçla da verebilir.

Anlam birimi'nin (Fr. *sémantème*) bilimsel tanımı şöyledir. bir sözcüğün ya da bir türev grubunun genel anlamını kapsayan ve temsil eden, kök ya da taban ya da gövde halinde bulunan, daha küçük bir öğeye indirgenemeyen en ufak nihaî anlam birimi, sözcüksel (*lexique*) bir fikir sembolü. Buna göre *semantem*'e *kök anlam* ya da *ortak anlam* denilemediği gibi onda *türev* ve *ortaklık* aramak zorunluğu da yoktur. Türevsiz, tek başına kalmış bir sözcüğün de *semantème*'i olabilir. "Kök" sözcüğü de burada şaşırtıcı olur; Almanlar *semantème*'e *Wurzelbedeutung* dememişler, *Bedeutungselement*, yani "anlam ögesi" terimini kullanmışlardır. Türk Dil Kurumunun 1949'da ortaya koyduğu "Dilbilim Terimleri Sözlüğü"nde, "ses"ten (Fr. son, İng. sound) ayırt etmek için *phonème*'e *seslik* denildiği gibi *semantème*'e de *anlamlık* denmiştir; gerek *seslik*'te, gerek *anlamlık*'ta *-lık* eki "öge" anlamına alınmıştır.

Yine anlam konusunda *hendiadyoin*, *ikileme*, *ikiz sözcük*, *sözcük koşacı* gibi kavram ve terimlere de rastlanmaktadır. Bunlardan son üç terimi *hendiadyoin*'den kesin olarak ayırmak gerekir. *İkileme* ya da *ikiz sözcük* ya da *sözcük koşacı* gibi terimler, Almanların *Zwillingsformen* dedikleri yazın çalışmalarını anlatır (bk. H. Marchand: "Alliteration, Ablaut und Reim in den türkischen Zwillingsformen", "Oriens" dergisi, V, 1952), *kara sevda* (*sevda* = Arap. "kara"), *sağ salim* gibi. Asıl *hendiadyoin*'in bilimsel tanımı şöyledir:

yazında, yani edebiyatta, bir isimle bir sıfattan olma sözcük takımıyla anlatılabilen bileşik bir fikri, bir bağlaçla birleştirilmiş iki ilişkin isimle anlatma çahmı. Yani, “iki ayrı kavram ve sözcük kullanarak, tek bir karmaşık kavram anlatma çahmı (Osmanlıca: atf-ı tefsirî, Yun. *hen* = bir + *dia* = yoluyla, aracıyla + *dyoin* = iki; iki yolu ile bir). Klasik örnek şudur: Latince *Arma virumque cano* (= silâh ve kahramanları terennüm ediyorum), yani “silâhlı kahramanları”, ayrı ayrı “silâhları ve kahramanları” değil, (Vergilius: *Aeneis*, kitap I, mısra 1). Öz *hendiadyoin* budur; *sandık mandık, kalem malem, defter mefter* gibi halk dilinde geçen bayağı sözcük çiftleri *hendiadyoin* olmadıkları gibi onunla deneştirilmeğe de yaklaşamazlar.

Gramatikal ulamlar (catégories grammaticales) konusuna yukarda değindik, bunlardan “hal”i (cas) ayrıntılı olarak açıkladık. Fiile bağlı gramatikal ulamlar bu konunun en önemli bölümü olarak belirmektedir, hele çatı (bina, voix), kip (siga, mode), kılınış (veçhe, aspect) ve zaman (temps) ulamları (catégories). Bunları ele almadan önce fiilin tanımına ve türlerinin sınıflanmasına bir iki ayrıntı katmak gerekecektir. Yukarda fiilin klasik tanımını şöyle verdik: fiil bir süreç (procès), yani eylem (action), bir oluş (devenir) ya da bir durum (état) anlatan sözcüktür. Katma türler şunlardır: etki (affectif) ve edim (effectif). Örnekler: 1. eylem fiili: *koşmak, yazmak*; 2. oluş fiili: *gelişmek, yeşermek*; 3. durum fiili: *durmak, bulunmak*; 4. etki fiili: *adam dövme*; 5. edim fiili: *çukur kazmak*, yani “bir çukur yokken düz yeri kazmak yoluyla çukur meydana getirmek”, *çukuru kazmak* anlamı bambaşka olup, “meydanda bulunan bir çukuru derinleştirmek” demektir.

Fiilin *çatı*’sı, özne ile nesne ilişkisine bağlı bir ulamdır. Başlıca türleri şunlardır: 1. *etken* (actif), ki a. geçişli (transitif; eylemi nesne üzerine geçiren fiil), ve b. *geçissiz* (intransitif; eylemi kendi kendine yapan fiil) olmak üzere ikiye ayrılır, *yemek* ve *pişmek* gibi; 2. *edilgen* (passif; eyleme konu olan özne), *görölmek*, gibi; 3. *orta* ya da *etkin* (Hint-Avrupa dillerinde Yun. *mesē*, Lat. *media*, Fr. *moyen*; yani etken’le edilgen arası, “kendisi için” kavramına bağlı), *kendisi için pişirir*, gibi; 4. *öze dönüşlü* (réfléchi; öznesi nesnesi bir olan, yani eylem kendi üzerinde toplanan), *dövünmek*, gibi. 5. *karşılıklı* (réciproque; alması özneli nesneli), *dövüşmek*, gibi; 6. *işteşlik* (coopératif, contributif; öznelerin birleşimi), *bekleşmek*, gibi; 7. *kökdeş* (İng. cognate; geçissiz bir fiilin, kendi kökünden bir türevi nesne alması), *öyle bir uyku uyudum ki*; gibi; 8. *oldurumlu* (causatif; bir eylemin, oluşun ya da durumun meydana gelmesini sağlamak, bunlara sebep olmak), *pişirmek*, gibi; 9. *ettirimli* (factitif; bir eylemi başkasına yaptırmak), *pişirtmek* gibi; 10. *İki dereceli ettirimli* (factitif

redoublé yani bir eylemi bir aracı ile başkasına yaptırmak) *yaptırtmak*, gibi. Bu çatıların katışmalı türleri de vardır, örneğin, *bul-un-dur-ul-mak* (öze dönüşlü-oldurumlu-edilgen) ile *gör-üş-tür-ül-mek* (karşılıklı-ettirilmiş-edilgen), gibi.

Bu çatı türlerinde önemle üzerinde durulacak nokta *kök* ve *ek* sorunu değil, *kavram* ve *görev* sorunudur. Ekler, genellikle tek bir görev aracı değil, birkaç görev aracı olabilirler. Örneğin, *gül-dür-mek* ve *vur-dur-mak* fiillerinde *-dür-/-dur-* eki morfem olarak birdir, fakat her ikisinin görevleri ayrı ayrıdır: *gül-dür-mek*'teki *-dür-*, oldurganlık, yani "gülmesine sebep olmak", *vur-dur-mak*'taki *-dur-* ise ettirgenlik, yani "vurma işini bir başkasına yaptırmak" anlatır. En yeni dilcilik terimleri sözlüklerinden, Ol'ga S. Aşmanova'nın Rusça "Slovar' lingvistiçeskih terminov" adlı kitabında (Moskova 1966) *causatif* ile *factitif* ayrı ayrı şeyler olarak gösterilmiş, tanımları da şöyle yapılmıştır: 1. *Causatif*: bir eylemin meydana gelmesine sebep olmayı anlatan fiil şekli ve bunun leksikal (sözcüksel) anlamı; örnek: Fransızca *faire rire* = güldürmek. 2. *Factitif*: *causatif*'ten ayrı olarak, bir işi, verilen yönergeye göre, başkasına yaptırmayı anlatan fiil şekli ya da bunun leksikal anlamı; örnek: Fransızca *faire réparer ses chaussures* = ayakkabıları tamir ettirmek. Burada sözlük sahibi *factitif*'in tanımını yaparken "*causatif*'ten ayrı olarak" koşulunu koymayı unutmamıştır. Verdiği iki örnekte de baş fiile *faire* katılmıştır, fakat görevleri ayrı ayrıdır; biri "*causatif faire*", öbürü "*factitif faire*". Bizde de aynı şey vardır: oldurgan *-ir-/-tir-/-t-* ve ettirgen *-ir-/-tir-/-t-*, 1941 Yüksek Gramer Komisyonunun terimleriyle "yapma aşımli" ile "araçlı aşımli", daha eski terimlerle "lâzımdan tâdiye ya da müteaddi" ile "malûmdan tâdiye ya da müteaddi", ya da 1949'daki dilbilim terimleri sözlüğümüze göre *oldurumlu fiil* ile *ettirilmiş fiil*. Bu ayırt gösteriyor ki, dil teşrihini yalnız şekle bağlamak, eklerin dildeki organik rollerini, anlam farkı yapmak görevlerini anlamamak olacaktır.

Fiilin bir başka gramatikal ulamı "*kip*"tir, yani fiilin gösterdiği süreç'in (vetire, procès) hangi *psikolojik koşullar* altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve *ruh durumunu*, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam: Yunanca *psykhē diathesis* = ruh durumu, mizaç, Latin. *modus* = tarz, Fr. *mode*, İng. *mood* = ruh durumu, İtal. ve İsp. *modo*, Rus. *naklonenie* = eğilim, Arap. *sîga*; Türk. *kip* = örnek, model, biçim > *gibi*. Eskiden Osmanlı grameri çağında "sîga-i ihbariye", "sîga-i inşaiye", "sîga-i iltizamiye", "sîga-i şartiye", "sîga-i rabtiye" gibi ayrımlar yapılırdı. Şimdi okul dilbilgisi kitaplarında *bildirme kipi* (indicatif), *emir kipi* (impératif), *dilek-şart kipi* (désidératif, conditionnel, subjonctif),

gerekirlik kipi (nécessitatif), *istek kipi* (optatif, subjonctif) gibi ayrımlara rastlanmaktadır. Bunların yanbaşında, *zaman*'la, hatta az aşağıda göreceğimiz *kılınış*'la karıştırılmış *kip* terimlerine rastlamaktayız: *-di'li geçmiş zaman kipi*, *-miş'li geçmiş zaman kipi*, *şimdiki zaman kipi*, *gelecek zaman kipi*, *geniş zaman kipi*, *gerekirlik kipi*, *istek kipi*, *dilek-koşul kipi*, *buyurma kipi*, *haber kipi* v.b. Bunlardan "zaman kipi" şeklindeki terimler yanlıştır, çünkü yukarıda açıklandığı gibi, *kip*'in *zaman*'la hiç ilgisi yoktur; *kip*, yalnız ruh durumunu, *zaman* da sadece zamanı, vakti anlatır. Buna göre, *kip*in belli bir morfeme, eke bağlı bulunması zorunluğu düşünülemez. *Kip*, çeşitli eklerle de yapılabilir, önemli olanı ruh durumunun herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtmesidir. Kimi ruh durumları, genel olarak, belli eklerle anlatılır, fakat bu ruh durumu ile ek uyum ve uyuşması zorunlu olamaz. *Kip*, türlü eklerle, türlü anlatım çalımlarıyla belirtilebildiği gibi, tek bir ek türlü *kiplerin* anlatımında görevlendirilebilir. *Kiplerin* sayısına gelince, bu sayı ne beştir ne de ondur, ruh durumlarının sayısınca *kip* vardır. İşte *gitmek* fiilinin türlü *kiplerini* gösteren bir tablo tasarısı:

bildiri kipi (indicatif): gider, gidiyor, gitti, gidecek

kesinlik kipi (catégorique): gitmiştir, gidiyordur

tumturak kipi (emphatique): gitti mi gitti

bağımlılık kipi (subjonctif): bırakmıyor ki gideyim

şüphe kipi (dubitatif): acaba gitti mi

oylaşım, tereddüt kipi (délibératif, hésitatif): gideyim mi, gitmeyim mi

düşünme, teemmül kipi (méditatif): gideyim ama sonra ne olur.

öngörü kipi (prospectif): kalkar giderim, görür gelirim

alışkı kipi (consué tudinal): her cumartesi sinemaya gideriz

niyet kipi (intentionnel): bu yaz İstanbula gideriz sağlık olursa

istidlâl kipi (inférentiel): takındığı tavırdan gideceği belli idi

olanı kabullenme kipi (concessif commis): gerçi gitmişse de...

koşullu kabullenme kipi (concessif non-commis): gitse bile çabuk döner

belkilik kipi (probabilitif): günün birinde gidebilir

söylenti kipi (putatif): gidecekmiş diyorlar

olanaklılık kipi (potentiel, contingenciel): gitmiş olması mümkün olabilir

olanaksızlık kipi (fictif, non-réalisé): kendine sorarsan güya gitmiş

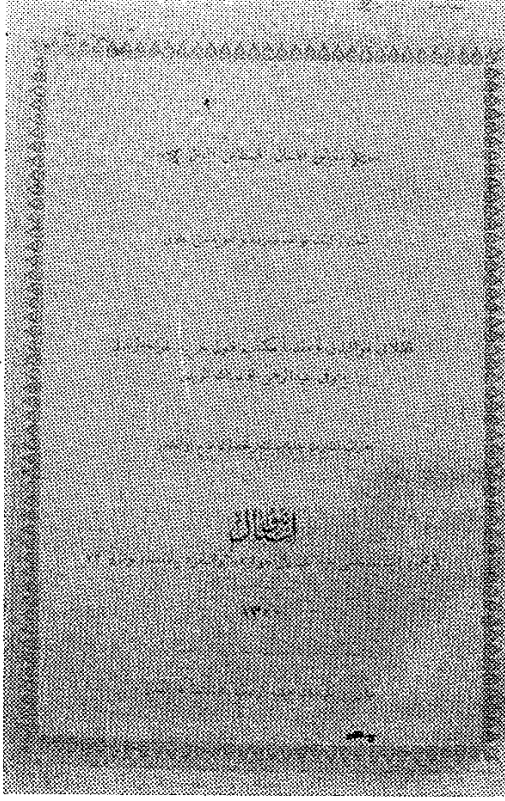
beklenmezlik kipi (imprévu): birden gitmiş

hayret kipi (admiratif): ah, gitmiş

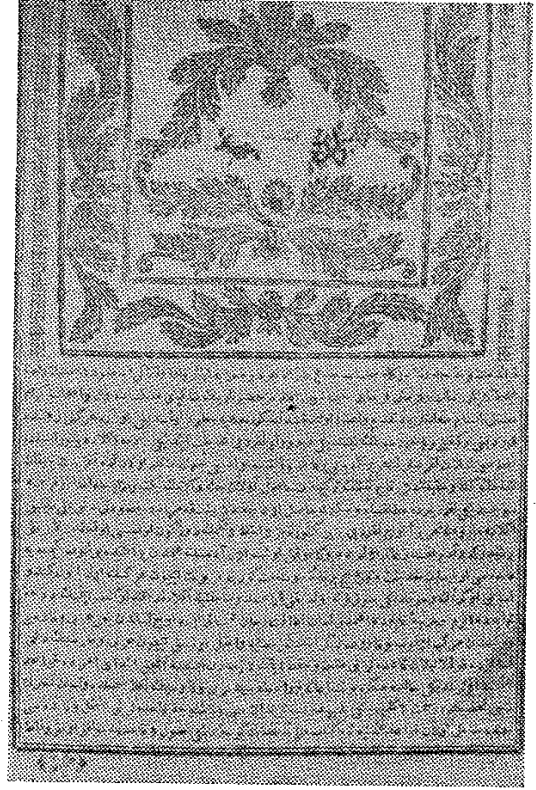
dilek kipi (optatif, désidératif): ah, gide (gitse)

yakarma kipi (précatif): Ah Allahım şu adam buradan gitse

hayır dua kipi (bénédictif): üniversiteye gidesin, büyük adam olasın

Şekil 8. Abdurrahman Fevzi Efendi: *Mikyasü'l-lisan kıstasü'l-beyan*, yaz. 1847, bas. 1881.

Şekil 9. Abdullah Ramiz Paşa: *Lisan-ı Osmanî'nin Kavâidini havi Emsile-i Türkî*, 1866.

- tehdit kipi* (comminatoire): hele gitsin, kılığımı görür
buyursama kipi (jussif): oraya siz de bir gidiniz
öze telkin kipi (cohortatif): düşündüm, evet, gidip göreyim şu adamı
buyurum kipi (impératif): al şunu git
öğüt kipi (hortatif, adhortatif): oğlum, sözümü dinle, usulcacık kalk git
birden arzulama kipi (désidératif instantané): gideceği, gidesi geldi
azar kipi (admonitif, remonstratif): gittin he, seni gidi..
teşvik kipi (exhortatif): git, git, iyi olur
sakındırma kipi (précautionneux): sakın gitme, iyi olmaz
nizam, düzen kipi (prescriptif): yılda bir silaya gidilir
tahkir kipi (insultatif): defol git!
kovma kipi (expulsif): canım, haydi git buradan
yasaklama kipi (prohibitif, interdictif, vétatif): gitme, dur;
iddia kipi (énergétique, assévératif): gideceğim, gideceğim işte
alay kipi (raillerie): gidyorsun ha, öyle mi, ha, ha, ha
beğeni kipi (approbatif, appréciatif): bilirim, gidersin, aferin
yönerge kipi (injonctif): önce bu işi yaparsın, sonra gidersin

koşul kipi (conditionnel): eğer gidersen ben de gelirim
gerçek dışı kipi (irréel): sizin yerinizde olsaydım giderdim
aldanma, zehap kipi (décéptif): meğer gitmemiş
hoşgörü kipi (tolératif): canım, varsın gitsin, ne olur
izin kipi (permissif): evet, gidebilirsin, iznin geldi
borç bilme kipi (débitif): gitmeliyim, söz vermişim, beklerler
zorunluluk kipi (obligatoire): gitmeliyim, başka çare yok
gerekirlik kipi (nécessitatif): gitmeli idi, öyle yakışırdı
irade kipi (volitionnel): gidiyorum, içimden öyle geldi
bırakım kipi (voluntatif): ister gitsin, ister gitmesin
takdir kipi (appréciatif): gitsem ne olur, gitmesem ne olur
tahmin kipi (suppositif): oraya da gitmiş olabilir
söylenti gerekirliği kipi (nécessitatif putatif): gitmeli imiş
koşullu gerekirlik kipi (nécessitatif conditionnel): gitmeli ise
söylenti buyurumu kipi (impératif putatif): gitmişmiş
kesinli gerekirlik kipi (nécessitatif catégorique): gitmelidir
olanaksız koşul kipi (conditionnel non-réalisé): gitseydi onu görürdü
olanaksız dilek kipi (optatif non-réalisé): ah, keşke gitseydi
dilek-koşul kipi (désidératif conditionnel): ah bir gitse, üst tarafı kolay
söylenti dilek kipi (désidératif putatif): gide imiş
bileşik buyurum kipi (impératif composé): gitsindi
bileşik dilek kipi (désidératif composé): gide idi
v.b., v.b.

Fiillerle ilgili gramatikal ulamlar arasında *kılınış* (veçhe, aspect) de vardır. Bu kavramı, terimiyle birlikte, 1949'daki "Dilbilim Terimleri Sözlüğü"-müze önerdim ve kabul edildi. Fakat her nedense dilbilgisi kitaplarımıza daha girmemiştir. Kılınış, durumu çok açık bir biçimde anlatan Almanca *Aktionsart* (= "eylem türü") teriminin karşılığıdır (bk. "Türk Ansiklopedisi"-ndeki *Aspekt* başlıklı yazım, cilt III, 1949, s. 474-477). *Veçhe*, *görünüş*, *görünüm* sözcükleri, bu kavramın önemli bir yer tuttuğu İslav dillerindeki *vid* (= "görünüş, biçim, tür, cins") sözcüğünün Fransızca karşılığı olan *aspect*'nin birer çevirisidir. Almanlar son zamanlarda *görünüş* ve *kılınış* karşılıklarını göz önünde bulundurarak, daha çok *zaman*'a bağlı olan -yani "tümlenişli-tümlenişsiz" ve "bir kezli-yinelemeli" kavram farklarını verdiklerine göre türlere ayrılan -Rusça *vid* kavramı için *Verzeitungsweise* (= "zamanlaştırma tarzı") terimini yaratmışlar, *aspect*'nin İslav dillerinin dışında kalan bölümü için de eskisi gibi *Aktionsart*'ı yalnız *kılınış* anlamıyla kullanmağa devam etmişlerdir (bk. Karl Amman: "Einführung in die Sprachwissenschaft", I, Halle 1958,

E. Koschmieder “Das türkische Verbum und der slavische Verbalaspekt”, München 1953, ve Lars Johanson: “Aspekt im Türkischen”, Uppsala 1971). Buna göre *kılınış*, *kip*'in anlattığı öznel (indî) düşünceyle karışmadan, fiil sürecinin, yani eylemin ve oluşun nesnel (afakî) olarak nasıl geliştiğini, yapıldığını, *tarz*'ını anlatan bir gramatikal ulam olur. Başlıca iki türü bunların da ayrıntılı alt-türleri vardır:

I. Kesiksiz (non-interrompu)

A. Sürekli (continu): *aramak*

1. oluşlu (virtuel): *kızarmak*

a. *girişmeli* (inchoatif): *yeşermek*

b. *bırakmalı* (décessif): *soysuzlaşmak*

c. *süregelmeli* (perduratif): *çaşılmak* (Çağataycada= casusluk etmek)

a. *olmalı* (existentiel): *gözetlemek*

b. *kapsamlı* (possessionnel): *parıldamak*

2. edişli (agentiel): *dövmek*

a. *etmeli* (factitif): *ufalamak*

b. *yapmalı* (effectif): *duvar örmek*

c. *uğraşmalı* (tractatif): *kuşlamak* (lehçelerde: = kuş avlamak)

ç. *etkilemeli* (affectif): *korkutmak*

d. *donatmalı* (équipatif): *ağaçlandırmak*

e. *yoksunlamalı* (privatif): *silâhsızlandırmak*

f. *araçlamalı* (instrumentatif): *fırçalamak*

B. Süreksiz (momentané): *bulmak*

1. *başlamalı* (ingressif): *yola koyulmak*

2. *bitirmeli* (terminatif): *erişmek*

II. Kesikli (interrompu)

A. üstüsteli (itératif): *damlamak*

B. yinelemeli (fréquentatif): *atıştırmak*

1. *yeğınlemeli* (intensif): *şaşalamak*

2. *yeğnilmeli* (diminutif): *gülümsemek*

Kimi fiil zamanlarına kılınış karışmış olabilir. Bu karışım, fiilin aslı kavramında, mastar şeklinde de vardır; örneğin, *aramak*, sürekli bir kavram

anlattığı için *yitirdiğimi arıyorum* denebilir ve bu sürekli bir “zaman” anlatır. Fakat *aramak*’ın “anlamca zıddı” olan *bulmak* süreksiz bir kavram anlattığı için *yitirdiğimi buluyorum* denemez, çünkü *-yor* eki, genel olarak, sürekli hareketler için kullanılır, *bulmak* ise sürekli bir hareket değildir. Bu tür kılınışa *zaman kılınışı* (aspect temporel) denir. Türkçedeki “betimlemeli (tasvirî) fiil”lerde kılınışa kip kavramı da karışmıştır. Örneğin, *gidecek olmak* (davranış, intentionel), *çıkıvermek* (tezlik, hâtif), *yazıvermek* (kolaylık, facilitatif), *düşeyazmak* (yaklaşma, approximatif), *yazıp durmak* (devam, persistentiel), *kullanılagelmek* (süregelmeli, perduratif), *küçümsemek* (öyle sayma, considératif), *baka kalmak* (inkisar-şaşma, déceptif), *bilmezlikten gelmek* (yapmacık, apparitionnel), *yazacağı tutmak* (beklenmedik istek, desidératif imprévu) v.b. Mastar halinde oldukları için bunlara *kip mastarı* (infinitif modal) denir. Yabancı dil ailelerinde daha başka kılınışlar da vardır: örneğin, Arapçada *çaba kılınışı* (conatif): *kâtele* = öldürmeğe çabalamak, *sayma*, *addetme kip kılınışı* (considératif): *istahsene*= güzel sayma, v.b. Daha başka dillerde: *konusana yönelme* (ventif), *amaç belirsizliği* (réservatif), *birinin yararına* (bénédictif), *birinin zararına* (détérioratif), *kesme*, *son verme* (cessatif: örneğin, *artık gelmiyor*) v.b. kip kılınışları vardır.

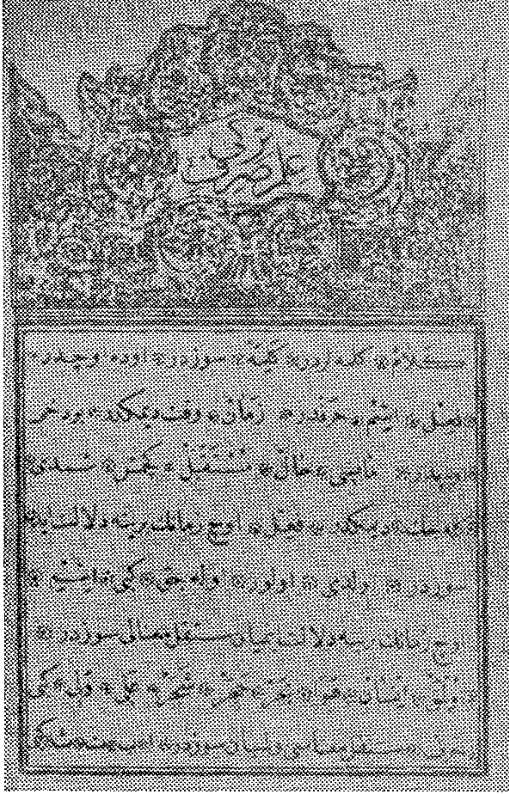
Zaman gramatikal ulamı kimi dillerde isimlerde de bulunduğu halde bizde yalnız fiillerde kullanılır. Eskiden, hemen hemen bütün dillerde zamanın iki türü vardı: *bitmişlik* (Latin. perfectum, Arap. mazi) ve *bitmemişlik* (Latin. imperfectum ya da infectum, Arap. muzari); *geleceklilik*, *şimdikiilik* birlikte bitmemişlik sayılandı. Zamanla bu kavram *geçmişlik* (passé), *şimdikiilik* (présent) ve *geleceklilik* (futura) şeklinde üçe ayrıldı. Ayrıca, *geniş zaman* (aoriste), *süreklilik* (progressif, continu), *geçmiş öncesi* (passé antérieur), *gelecek öncesi* (futura antérieur), *salt zaman* (temps absolu), *görelî zaman* (temps relatif, temps surcomposé) ve bunların katışık şekilleri gibi zaman kavramları türeyip gelişti. Bunları *zorunlu olarak*, *-di*, *-miş* gibi eklere bağlamak, buna karşılık bu eklere *birer* belli görev yüklemek, isim çekimi eklerinde gördüğümüz gibi, dilbilim ilkelerine göre, doğru olmayacaktır. Önemli olan nokta zaman eklerini külçeleşmiş bir şekil olarak tanımak değil, fiilde zaman kavramını ve zaman bölümlerini tanımaktır; önce zaman kavramının ayrıntılarını, sonra ekleri ve onların türlü görevlerini ayırt etmek (bk. G. Guillaume: “Temps et verbe”, Paris 1930) gerekir.

Fiilin başlıca zamanları şunlardır:

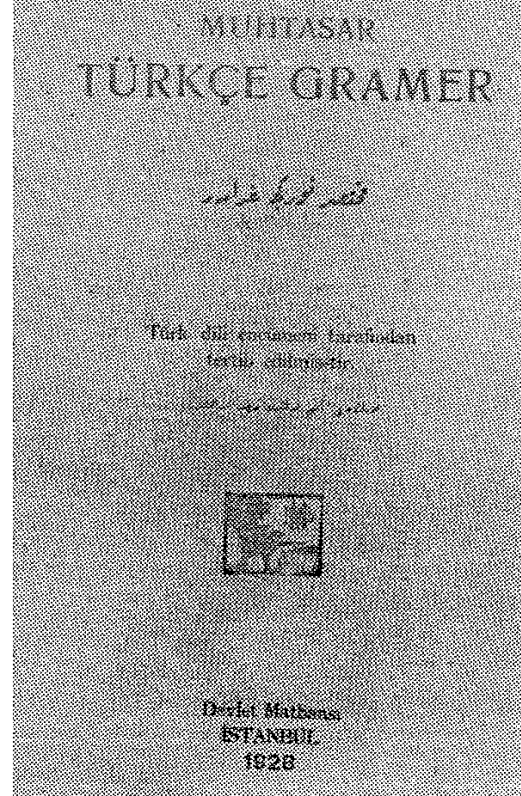
1. *Saltık zamansızlık* (aoriste absolu): Yer güneşin etrafında döner.

2. *Alışkı geniş zamanı* (aoriste consuetudinal ya da habituel): Her sabah çay içerim.
3. *Şimdikilik, sürekli şimdikilik* (présent progressif ya da continu): Bahçede bir adam dolaşüyor, dolaşmakta.
4. *Tamamlanmış şimdikilik* (İng. present perfect, Fr. [eski değeriye] passé indéfini, passé composé): Babam gelmiştir (= şimdi burada); Saatimi kaybetmişim (= şimdi saatsizim).
5. *Tamamlanmış geçmişlik* (passé défini, passé simple): Dün posta kutusuna bir mektup bıraktım.
6. *Alışkı geçmişliği* (passé consuetudinal ya da habituel): Çocukluğumda zorla yemek yedim.
7. *Geçmişte süreklilik* (passé progressif ya da continu): Dün bu saatte kâğıt oynuyorduk.
8. *Tümlenişli geçmiş öncesi* (plus-que-parfait): Dün geldiğinde yazımı bitirmiştim.
9. *Geçmiş öncesi sürekliliği* (passé antérieur progressif): Dün senden ayrıldıktan az önce onu gördüm, kardeşine mektup yazıyordu.
10. *Geçmiş gelecekliliği* (futur du passé): Adam köye gideceğini söyledi.
11. *Geçmişte gelecek öncesi* (futur antérieur dans le passé): Adam, siz yola çıkmadan önce dönmüş olacağını söyledi.
12. *Geleceklilik* (futur simple): Yarın okula gideceğim.
13. *Gelecek öncesi* (futur antérieur): Yarın geldiğinde yazımı bitirmiş olacağım.
14. *Gelecekte süreklilik* (futur progressif): Yarın geldiğinde ben uyumakta olacağım.
15. *Gelecek gelecekliliği* (futurité de futur): Yarın geldiğinde bu işin ne olacağını öğreneceksin.

Bu “zaman”ları zorunlu ve koşulsuz olarak belli eklerle bağlamak doğru olmayacaktır, çünkü, yukarıda açıklandığı gibi, eklerin görevleri çeşitlidir. Yine, tekrarlandığı gibi, ekler morphem olarak ele alınabilir, yaptıkları görevleri birer birer saymak koşuluyla. Buna göre örneğin *-miş’li geçmiş zaman’a* her yerde *belirsiz geçmiş* denemeyecek, Fransızca *passé indéfini*’nin eşdeğeri sayılamayacaktır. Çok eski zamanlarda, bizde *-miş’li geçmiş*, Fransızlarda da *passé indéfini* gerçekten “belirsiz geçmiş” idiler. Fakat bugün bu değer, İngilizcede hâlâ yaşamakta olduğu halde, Fransızcada ve Türkçede yitiril-

Şekil 10. Süleyman Hüsnü Paşa: *İlm-i Sarf-ı Türkî*, taş basması, 1875.

Şekil 11. Türk Dili Encümeni: *Muhtasar Türkçe Gramer* (yeni harflerle ilk Türkçe gramer), 1928.

miştir. Yitik olduğu için de Fransız gramer kitaplarındaki adı değiştirilmiştir. Eskiden Fransızcada, örneğin *mon père est venu* (= babam gelmiştir)nün zamanına *passé indefini* (belirsiz geçmiş) denir, ve belirli zaman zarfı kullanılmazdı. Zamanla bu değer yıprandığı için, bugün *mon père est venu ce matin à cinq heures* denebiliyor, zaman inceden inceye belirtilebiliyor. Öğrenci pek tabii olarak öğretmene soruyor: madem ki *bu sabah* ve *saat beş* diye zaman belirtmesi yapıyor, hatta gerekirse dakikasını ve saniyesini de belirtilebiliyoruz, neden fiilin zamanına “belirsiz geçmiş” diyoruz?” Bunun nedenini öğrencilere gönül kandırıcı bir şekilde açıklayamadıkları ve tarihsel gramer inceliklerine girişmek istemedikleri için, Fransa Maarifi, I. Dünya Harbinden sonra, “belirsiz geçmiş”i anlamdan ayırıp şekle bağlayarak *passé composé*’ye, “belirli geçmiş”i de yardımcı fiil almadığı için, *passé simple*’e çevirmiştir. İngilizler bu zamana *present perfect* (tamamlanmış şimdiki) diyorlar, Almanlar da *vollendete Gegenwart* (tamamlanmış şimdiki), İng. *My father has come*, Alm. *Mein Vater ist gekommen* gibi. Bu iki cümlenin anlamı “babam gelmiştir”dir, bundan da, geçmişi düşünmeden, “babam buradadır” anlaşıl-

ması gerekir. Bizde ise, bazı kullanılışlarda *-miş* eski değerini korumakta, bazılarında da eski değerinden kaymış bulunmaktadır. Örneğin, *babam gelmiştir*'in anlamı İngilizcede ve Almancada olduğu gibi, geçmişini düşünmeden, gelme, erişme zamanını da hatıra getirmeden, *babam şimdi burada*'dır. Fakat, *bu doktor, öğrenci olarak haziran 1960'ta Amerikaya gitmiş, beş yıl üniversitede okumuş, 1965 sonbaharında yurda dönmüş, 1 ocak 1966'da da bu hastaneye atanmıştır* cümlesindeki *-miş*'lere artık "belirsiz geçmiş" denemez, çünkü her şey belli, yıl, ay, gün v.b. Üçüncü örnek olarak, *anlatıldığına göre, bu adam eskiden bir aktörmüş, sonra bir yazar olmuş, bir takım piyesler ortaya koymuş, daha sonra yine tiyatroya dönmüş* şeklindeki cümlede ise bütün *-miş*'ler söylenti kipindedir. Zamanla birlikte bir kip de gösterir. Dördüncü bir örnek: *Ben o kitabı sana verdi idim* ile *Ben o kitabı sana vermiştim* cümleleri arasındaki fark. Birincide, yani *-di*'li geçmiş örneğinde kesinlik var: *canım, hanı bayramın birinci günü ziyarete geldiğimde o kitabı annenün önünde sana verdim*, gibi. İkincisinde, yani *-miş*'li geçmiş örneğinde belirsizlik görülmektedir: *gününü hatırlayamıyorum ama o kitabı birkaç ay önce sana vermiştim*, gibi. Böylece *-miş*'in birçok görevleri meydana çıkıyor, yani "belirsiz geçmiş" dışında da işi vardır. Bundan dolayıdır ki 1941 Yüksek Gramer Komisyonu, *-miş*'li geçmiş terimini uygun görmüş ve listesine almıştır. Önce "fikir grameri"ne (grammaire notionnelle) göre "zaman" kavramı, zamanın bölümleri, bu zamanların anlatımı, kullanılan türlü ekler ve anlatım şekilleri, daha sonra ekler ve bu eklerin türlü görevleri. Yine şu *morfematik* düstur: şekille birlikte onun görevleri.

Fiile bağlı öbür gramatikal ulamlardan *sayı* (nombre) ile *şahıs* (personne) isimlerde ve fiillerde ortaklaşa bulunur; *gramatikal cins* (genre grammatical) ise dilimizde yoktur.

*

Morfolojiden fonetiğe geçtiğimizde burada birçok sorunlarla karşılaşırız. Önce, *fonem* (phonème) kavramı ve bunun tanımı. Fonem, bayağı bir ses (Fr. *son*, İng. *sound*) parçası ya da her hangi bir *insan sesi* (Fr. *voix*, İng. *voice*) değildir. Bilimsel bir tanımı vardır: konuşanın bilincinde tek ve tüm bir ses duygusu uyandıran fonik (phonique) öge, yani koşula bağlı bir ses parçasıdır. 1949'daki "Dilbilim Terimleri Sözlüğü"nde buna *seslik* denmişti. Çekçede ř, Yunancada ξ ve ψ birer *phonème*'dir, çünkü Çekler ř'yı, yani *rj*'yi, Yunanlılar da ξ 'i, yani *ks*'i, ve ψ 'i, yani *ps*'i birer tek ses gibi kavrarlar; bize ise bunlar *r + j*, *k + s*, ve *p + s* gibi gelir ve örneğin Çekli besteci *Dvořák*'ın adını *Dvorjak*, Yunanlı Ξενοφών'un adını *Ksenofon* ya da *Ksenophon*, ψυχολογία'yı da *psikoloji* şeklinde yazar ve söyleriz. Aynı

şekilde İngilizcedeki kısa ve uzun *i*'ler (uzunları: *ee*, *ea*, *ie* v.b. yazımlarla) de ayrı ayrı değerler ve fonemlerdir. İngilizlerin bilincinde bunlar birbirinden tamamiyle ayrı şeylerdir ve fonemik "karşınlık" (opposition), yani anlam farkı yaparlar ve "ayırıcılık" (İng. pertinence. relevance) nitelikleri vardır (bk. Daniel Jones: "The Phoneme. Its Nature and Use", Londra 1950).

İkinci adım *vokal* (Latin. vocalis, Alm. Vokal, Fr. voyelle, İng. vowel) ile *konson*'u (Lat. consonans, çoğulu: consonantia, Alm. Konsonant, Fr. consonne, İng. consonant) ayırt edip, bunları XX. yüzyıl bilimine yakışır bir şekilde tanımlayarak birer Türkçe terimle adlandırmaktır. Vokal ile konson arasındaki esas fark, son çözümlemede, "ses yolu açıklığı" ya da "açılış" (aperture) denilen ilkeye dayanır. Vokalin "boğumlanma"sında (articulation) ses yolu çok açık (dereceler: 5, 6, 7, yani son üç dereceler), yarı-vokallerde (derece: 4) orta derecede olur, konsonlarda (dereceler: 0, 1, 2, 3; sıfırdan, yani tam kapalıdan başlamak üzere) ise kapalıya doğru gider. Bundan dolayı 1949'daki "Dilbilim Terimleri Sözlüğü"nde vokallere *açınık*, konsonlara da *abanık* denmişti (*kapalı* terimi fonetikte başka bir anlama gelmektedir). Bu terimler bilimce doğru oldukları halde kulağa hoş gelmeyebilir. Fakat kulağa hoş gelen de bilimce doğru olmayabilir, nitekim bazılarınca kullanılan *sesli-sessiz* ve *ünlü -ünsüz* terimleri bilimce yanlıştır, çünkü konsonlarda bir "yoksunluk" bulunmadığı için onları adlandıracak olan terimler *-süz* yoksunluk eki ile bitemez; üstelik, *ünlü* terimi ünlü (= meşhur) sözcüğünün ahşılmış anlamı ile çatışmaktadır. İyi fonetikçi olmayan Yunanlılar, vokallere *phōnēis* (= sesli, Lat. vocalis) konsonlara da *sym-phōnon* (= ses-teş, Lat. consonans) demişlerdi; bunlarca bile konson, sestem yoksun sayılmamıştı. Hintliler vokale *svāra* (= ses) demişler, konsonlar için genel ve kaypak bir terim kullanmışlardır: "türlü belirtiler" anlamına *vgaṅgana* (<"türlü" anlamına *vivid*'in kısaltması olan *vi-* + "belirtmek anlamına *aṅg* kökü + *ana* soneki). Araplar vokale *sâit* (= sesli, "ses" anlamına *savt*'tan), konsona da *sâmit* (= sessiz; "susma" anlamına *samt*'tan) demişlerdir. Almanlar ilk- ve orta-okul dilbilgi kitaplarında, çeviri yolu ile, vokale *Selbst-laut* (= kendinden sesi olan), konsona da *Mit-laut* (= ses-teş) terimlerini kullanırlar. Bizde de *-ses* terimini bilimsel olarak kavramak koşuluyla *-vokale sesli*, konsona (Fr *homophone*'a ve *homoglosse*'a birer başka karşılık bulmak koşuluyla) da *sesteş* denebilir. Bazılarınca "konson" anlamıyla kullanılan *konsonant* terimi sakıncalıdır, çünkü Fr. *consonante* terimi, hece konusunda, *l*, *r*, *m*, *n*, *s*, *ş*, gibi hece meydana getirebilen, yani hece özeği olabilen, bundan dolayı da *selenli* (Fr. sonante) denen fonemlerin yanında aynı heceye giren (consonante) fonemlere denir; bizde bunun karşılığı *selendeş* olabilir, nitekim 1949'-

daki “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”nde bu terim kullanılmıştır; örneğin, Çekçede “parmak” anlamına gelen *prst* sözcüğünde, hiç bir vokal bulunmadığı halde, *r*, bu görevi üzerine alarak hecenin özeği olmuştur; bundan dolayı *r*'ye *hece selenlisi*, *p*, *s*, *t*'ye de *selendeş* (consonante) denir. Yunanlılar *sym-phōnon* (ses-teş) dedikleri konsonların *p*, *k*, *t* ve β , γ , δ patlayıcılar sınıfı ile *ph*, *kk*, *th* soluklular sınıfına, toplu olarak *a-phōna* (=ses-siz) demişlerdir. Bizde, terimlerimizdeki *ünsüz*, *sessiz* gibi aksaklıklar bu *aphōna*'dan doğmuştur.

Bundan sonraki adım, vokalleri sınıflamak olacaktır. Önce, vokallerin boğumlanmasında damağa göre, önden arkaya doğru, sıra: *i*, *é* (kapalı *e*), *ü* (*i* ile *e* arası), *è* (açık *e*), *ö* (*e* ile *a* arası), *a*, *ı*, *o*, *u*. Biz şimdiye kadar, kitaplarımızdan anlaşıldığına göre, dilimizdeki vokalleri üç esasa göre sınıflandırmışızdır:

1. esas: damağa göre dilin durumu:
ön (ya da ince, ya da ön-damak): *i*, *e*, *ü*, *ö*
arka (ya da kalın, ya da art-damak): *a*, *ı*, *o*, *u*
2. esas: ağzın açıklık derecesi (ouverture buccale):
kapalı (ya da dar): *i*, *ü*, *ı*, *u*
açık (ya da geniş): *e*, *ö*, *a*, *o*
3. esas: dudakların büzülme derecesi:
düz (Fr. illabial): *i*, *e*, *a*, *ı*
yuvarlak (Fr. labial): *ü*, *ö*, *o*, *u*

Bunların yanbaşında bir dördüncü esas da vardır: *tnı*, yani “ses rengi” (Fr. timbre), ki fonemikte önemli bir rol oynar. Fonemik uzmanı N.S. Trubetzkoy (“Grundzüge der Phonologie”, Praga 1939) Türk vokallerini *tnı* bakımından (*çok donuk*, Alman. maximal dunkel; *donuk*, Alm. dunkel; *parlak*, Alm. hell; *çok parlak*, Alm. maximal hell), iki dereceli ve dörtlü esasa göre, şöyle sınıflamıştır:

	<i>çok donuk</i>	<i>donuk</i>	<i>parlak</i>	<i>çok parlak</i>
açık	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>
kapalı	<i>u</i>	<i>ı</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

Türk dillerinde kökteki “vokal durumu” (Fr. état vocalique, Macar. hangrend) ile eklerin katılmasındaki “vokal uyumu” (Fr. harmonie vocalique, Macar. hangrende illeszkedés), vokal sistemi kuruluşu bakımından bir

kübe benzeyen Türkçenin fonemiğini yönetir. Vokallerimizin sınıflamasını tamamlamak üzere bu dördüncü esasın da kitaplara geçmesi gerekir.

Konsonlara geçtiğimizde tür sınıflamasında şu terimlerin kullanılması uygun olacaktır:

I. Genel olarak *boğumlama* (articulation) evrelerine göre:

1. evre: *gerilim* (tension), 2. evre: *tutuş* (tenue), 3. evre: *gevşeme* (détente). *Kapantılı* (occlusive) ya da *patlamalı* (plosive) konsonların boğumlanmasındaki evreler: 1. evre: *içe patlama* (implosion) 2. evre: *kapantı* (occlusion), 3. evre: *dışa patlama* (explosion). Boğumlamadaki duruma göre: 1. *dural fonem* (phonème de position; belli bir boğumlanma yeri olan fonem); 2. *kayma fonem* (phonème de transition; dil bir boğumlanma yerinden ötekine kayıp geçerken çıkan fonem).

II. Ses kırımlarına (cordes vocales) göre: 1. *ötümlü* (sonore; ses kırımlarının titremesiyle çıkan fonem), 2. *ötümsüz* (sourde; ses kırımları titremeden çıkan fonem). Bunlara şimdi *tonlu -tonsuz*, ve *tonlu-tonsuz* da denmektedir; *tonlu-tonsuz* çifti, dilcilikte, vurgu ile ilgili başka bir anlamda kullanılan *ton*'la (Fr. ton) karıştığı için sakıncalıdır.

III. Soluğun yönüne göre: 1. *dışa verişli* (expiratoire; normal olarak, soluğun dışa verilmesiyle çıkan fonem), 2. *içe çekişli* (inspiratoire; soluğun içe çekilmesiyle çıkan fonem; Afrika dillerinde *yutumlu* (avulsif) *click*'ler (Alm. Schnalzlaut) bu sınıftandır.

IV. Ses yolunun açıklık derecesine ve soluğun çıkış şekline göre:

1. *kapantılı* (occlusive) ya da *patlamalı* (plosive) ya da süreksiz (momentanée): *b, d, g; p, t, k; m, n* gibi. Kimi kitaplarda *b, d, g*'ye sürekli denmiştir; bu apacık bir yanlışlıktır.

2. *sürtümlü* (fricative) ya da *daraltılı* (constrictive) ya da *sızıcı* (spirante) ya da *sürekli* (durative, continue): *f, v, s, z, ş, j, r, l* gibi.

3. *yarı-kapantılı* (mi-occlusive) ya da *sürtünüklü* (affriquée; patlamalı olarak başlayan sızıcı olarak biten konsonlar: bizde *c* (= *d + j*), *ç* (= *t + ş*), başka Türk lehçelerinde *dz* (= *d + z*), *ts* (= *t + s*) gibi.

4. *soluklu* (aspirée) ya da *tarazlı*: bizde yoktur (*bh, ph* gibi).

5. *genzel* (nasale): *n, ŋ, m* gibi

6. *ışıklı* (sifflante): *s, z*

7. *hışırtili* (chuintante): *ş, j*.

8. *seselemeli* (sibilante): *s, z, ş, j*.

9. *akıcı* (liquide): *l,m,n,r*; bunlara *selenli* (sonante) da denir. Fonemler türlü bakımlardan türlü sınıflamalara girebilir. Kezleme bu nedenledir.
- V. Ses aygıtındaki organlara göre:
1. *çift-dudaksıl* (bilabiale): *p,b,m,w* gibi.
 2. *dudaksıl-dişsel* (labio-dentale): *f,v* gibi.
 3. *dişlerarası* (interdentale): bizde yoktur; öbür Türk lehçelerinde peltek *th* ve *dh* değerinde olan fonemlere rastlanır.
 4. *dişsel, dişler-ardı* (dentale, postdentale): *t,d,n,l,r*; *ş,z,ts,dz*.
 5. *dilsel* (lingual): a. *titrek* (vibrante): *r*; b. *yanal* (latérale): *l*, ve öndamak l'si (l') ile artdamak l'si (t); c. *doruksal* (cacuminale) ya da *beyinsel* (cérébrale), yani dilin damak doruğuna değmesiyle çıkan konson: bizde yoktur, Hint dillerinde bulunur.
 6. *disyuvası-öndamaksıl* (palato-alvéolaire): *ş,j, ç,c*; yarı-vokallerden *y*, genzellerden de öndamak n'si (ñ).
 7. *damaksıl* (platale): damaksıl *k',g'*.
 8. *artdamaksıl* (vélaire): *k, g* ve artdamaksıllaşmış *x',γ'* (biraz öne kaymış olan sızıcı *ç* ve *ğ*).
 9. *küçük dil* (uvulaire) ya da *artdamak gerisi* (postvélaire): patlayıcı kalın *q* ve *g*; sızıcı *ç, h, γ*; genzellerden artdamak gerisi n'si (ŋ), akıcılardan da artdamak gerisi l'si (t).
 10. *yutaksal* (pharyngale): Arapçadaki "ayn" (ع).
 11. *gırtlaksal* (glottale): Arapçadaki "hemze" (ء).

Bu konsonlardan kimi *genzellesme* (nasalisation), *damaksıllaşma* (palatalisation), *soluklulaşma* (aspiration), *sızıcılaşma* (spirantisation), *ötümlüleşme* (invoisé olma), *ötümsüzleşme* (dévoisé olma), *kayma* (İng. on-glide, off-glide) olaylarına uğrayabilir. *Tumturaklı* (Arap. mutbık, Fr. emphatique) değerlere de kaçar.

Fonetikle ilgili olarak bir noktayı da burada belirtmek gerekir. *Entonasyon* (intonation) denen olay, *titrem'e*, ihtizaz'a (vibration) bağlı değildir; müzikal akış, ses modülasyonları rol oynar. O, bir lâhin, *ezgileme*'dir (Alm. Sprachmelodie). O, *düzgülü* (normale), *sert* (dure, rude), *yumuşak* (douce) olabildiği gibi, *anlatım* (expressive), *anlık* (intellectuelle), *mantık* (logique), *duyuş* (affective), *heyecan* (émotionnelle) entonasyonları şeklinde de çeşitlenir.

Gramerini genel olarak bir "sanat" (Yun. *tekhne grammatikē*, Lat. *ars grammatica*) diye tanımlarsa da, gerçekte o, sanat öğreten bir bilimdir. Gramerin özünde bulunan bu ikiliğin nedenini dilin oluşumunda aramak gerekir. Dil (*langue*), soyut bir varlık, daha doğrusu bir ses-şekil-görev-diziliş-uyum-anlam kompleksi ve bir kuruluş (*structure*) sistemidir. Bu soyut varlık somutlaşırsa, *söz* (*parole*) doğar, ki sese dayanan anlatım aracının bir duyu organında billurlaşmış en gerçek şeklidir.

Ferdinand de Saussure 1916'da *dil* ile *söz* farkını ortaya koymakla, dile daima dokunulduğunu, karışıldığını göstermiş oldu. Dil, bir konuşma alışkısı, tarihe karışmış sayısız konuşanlardan kalma konuşma kurallarını ve sesle anlatım araçlarının bütünüdür. Söz, dilin bireydeki belirtisidir. Bundan dolayı her bireyin sözü başka başkadır. Yapısal dilbilime göre, her dilin ortasında bir *sistem* vardır, ki dilin kuruluş modeli ve bu modele göre dil öğelerinin düzenli dizilişi demektir. Bu, dilin değişmeyen temelidir. Bunun dışında, *düğü* (*norme*) denilen bir çember vardır ki her ögenin değişikliğe uğrayabilme düzenine dayanan ve bu değişme sınırlarını saptayan kuralların bütünüdür. Dil kalıbının dayanabildiği esneklik sınırı içinde doğru-yanlış payının ortalamasını ve doğrunun örneğini gösterir. Bu çemberin dışında düğü'ye dayanan ve belli bir çağda belli bir topluluk tarafından hoş görülen değişikliğin derecesini saptayan kurallar vardır, ki bunlara da *alışkı ve kullanış* (*usage*) denmiştir. Son olarak da, bireyin kullanışı olan *kılgı* (*pratique*) gelir.

Yukarda anılan bilimsel ve klasik gramer, dilin sistemine göre yazılmış olan gramerdir, ki kuruluş modelindeki ana direkleri, ana ilkeleri ve yön gösterici ana kuralları saptar, gizli kalmış özellikleri meydana çıkarır. Öğretici okul grameri ise dilin sistemini daima göz önünde bulundurmak koşuluyla, öğrenciye daha çok dilin düğüsünü ve buna bağlı kuralları öğretir, alışkı ve kullanıştan ayrılmanın yanlış olacağını örneklerle ve alıştırmalarla gösterir.

Gramer-öncesi çağından beri insan, anlatmak istediğini tüm bir fikir ya da düşünce olarak tasarlamış ve bunu tüm bir cümle, yani "söz" halinde açıklamıştır. Şimdi gidimli (*discursif*) bir düşünce anlatımına "düşünce cümlesi" (*phrase-pensée*, örneğin *sürekli akışlar işitildi* ya da *sürekli olarak alkışlandı*), gidimsiz (*non-discursif*) bir fikir anlatımına da "fikir cümlesi" (*phrase idée*, örneğin *sürekli alkışlar*) diyoruz. Sözün birimi cümle olduğu için, sözcüğün rolü ikinci planda kalır. Sözcük sadece "dil" in birimidir, "söz" ün değil. İlk-insan, şimdiki anlamıyla "sözcük" bilmez, "söz" bilirdi; ağızdan çıkan haykırı da durulmuş ses, yani fonem (*phonème*) değil, karmaşık bir fonon

(phonone) idi; fikir, düşünce, anlam da karıştı. Bu söz, sözcüklere bölünemeyen toptan bir anlatım olduğu için, buna bugünkü anlamıyla “cümle” denemezdi. Şimdi biz bunu “cümle-sözcük” (holophrase) terimiyle karşılıyoruz, yani toptan anlatım, söz bölükleri, cümle bölükleri (özne, nesne, fiil), söz dizimi, düzen, düzgü yok.

Aradan binlerce yıl geçtiği halde, anlatımda sözün ve cümlenin değeri değişmemiştir. Hâlâ cümle halinde düşünüyor ve cümle halinde anlatıyoruz. Meydana gelen biricik değişiklik, anlatımın, yani cümlenin, sözcüklere bölünebilir bir duruma gelmiş olmasıdır. Fakat bu durum, gramerde ilk konu olarak sözcüklerin ele alınmasını gerektirmez, çünkü bir dil ana dili olarak konuşulurken bu çözümleme yapılmaz. Kaldı ki, sözcükler ancak cümleye girip görev aldıkları zaman tam ve kesin bir değer kazanır. Onlar, bir dilin sözcük hazinesinde, içleri gizli güçle dolu, fakat görevleri belirsiz ve genel olarak bir kavram ya da fikir anlatan statik, dural ve sözcüksel (lexique) varlıklardır. Bu durumda olan sözcükler, kışlalarda ayrı ayrı koşullarda görevsiz olarak bekleyen birer ere benzer. Cümleye girdikleri zaman ise bir diziliş sistemine ve karşılıklı bağıntı esasına göre cephede görevlendirilmiş bir tümün dinamik öğeleri olurlar.

Eskiden gramer öğretimi şu sözlerle başladı: “Harfler yan yana gelerek hece meydana getirirler; hecelerden sözcük ortaya çıkar; sözcüklerle de cümle kurulur.” Bu öğreti, dilin oluşum ve gelişim tarihine taban tabana zıt bir yöndedir. Evren, yalından karmaşığa doğru değil, karmaşıktan yalına doğru evrilerek gelişmiştir; kimyada, örneğin, elementlerin hidrojenden trans-uran'lara doğru katışarak değil, trans-uran'lardan hidrojene doğru çözülerek evrildiği, bugün bilim dünyasının kabul ettiği ana bir gerçektir; astronomide de gök cisimlerinin bu yolda, yani iç güçlerini saç saça katışık ağırdan yalın hafife doğru geliştikleri anlaşılmıştır. Genel dilbilim, insan dilinin de bu yönde ve şekilde geliştiğini açıklamıştır. Gramer öğretiminin de bu yoldan yürümesi gerekir. Gramerde ele alınacak ilk konular harfler, heceler, sözcükler ve “söz bölükleri” değil, toptan anlatım, yani cümle, nitelik, nicelik, yer, zaman gibi kavram kalıpları, sayı, cins, hal, şahıs, kılınmış, çatı, kip, zaman gibi gramer ulamları, özne, nesne, tümleç, tamlama gibi cümle bölükleri (Alm. Satzteile) dir. Cümle konusunda, düz anlatım, soru, buyruk, dilek, koşul cümleleri ve bunların olumlu, olumsuz ve soru türleri ele alınacak ilk kavramlardır. Söz bölüklerinin gerçek değeri “gramatikal ulamlar”ın (catégories grammaticales), yapı ve çekim eklerinin, fiil kiplerinin, dilbiligisi kitaplarımızın bildirdiklerinden başka görevleri, ve bu görevleri niteleyen terimleri ve dil mekanizmasının teşrihinden çıkabilen görev ve terimler

ele alınmamıştır. Örneğin *soru* türlerinden “çatalı soru” (disjonctive: *bu mu, o mu?*, “pekitmeli soru” (assévéorative: *hiç mi hiç*), “koşullu soru” (conditionnelle: *yukarı çıktın mı artık inmek yok*), “nedenli soru” (causale: *çocuk ağladı mı artık uyuyamam*), “hikâye sorusu” (narrative: *o güzelim vazo elimden düşmez mi?*), “artlanmalı soru” (délibérative: *gitmeli mi, gitmemeli mi?*) v.b. Bunlar bizdeki *mi* edatının türlü görevlerini gösteren örneklerdir, engin denizlerden bir damla. Dilin gerçek teşrihi, bu görevleri bulup ortaya çıkartmak, onlar için birer terim yaratmak, bunları gramer, sözlüklerine ve gramer kitaplarına geçirmekle yapılır. Küçücük *mi*’nin görevleri gibi daha yüzlerce, binlerce görev çeşitlendirilebilir. Hal, ismi ve zamiri bir çekim ekiyle, başka bir ögeyle bağlantı haline koyan bir işlem; sıfat, bir isim ya da isim takımını, zarf da bir fiil ya da fiil takımını “renkleyen” (modifier) bir öge; zamir, bir temsilleme ögesi; edat da bir bağıntı ögesi olarak tanıtılmalı. Fiil konusunda, şekillerden önce açıklanmaları gereken kavramlar şunlardır: süreç (vetire, procès), durum (état), oluş (devenir), eylem (ameliye, action) ve bunların etken, edilgen v.b. türleri, ayrıca çatı, kip, kılınış, zaman kavramları.

Gramer, yalnız şekil açıklaması demek değildir. Dilde, şekle dayanmayan birçok görevler vardır. Aynı şekil, bize birden çok görev verebilir. Gramer öğretiminde en sağlam yol “fikir grameri” (grammaire notionnelle) yöntemidir. Yani fikir ve düşünce ulamlarını öne alarak öğrenciye ilk önce anlatım ve cümle tiplerini örneklerle göstermek. “Söz bölükleri” üzerinde durulmadan bu fikir ve gramatikal ulamlar ele alındıktan sonra “şekil” konusuna baş vurmaksızın, doğrudan doğruya “cümle bölükleri” konusuna geçilir. Cümle bölükleri anlatılırken “sözcük takımları” sorunu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Tamlama, tümleş, “kipleyen sözcük takımı” (zarf tümleci), “sanlayan ya da renkleyen sözcük takımı” (sıfat tümleci) de bu bölümün konularıdır. Belirten -belirtilen konusu da bu bölümde yer alır. Sıra, dizim ve uyum konuları bu bölümü tamamlar.

Fikir gramerinden sonra artık “şekil grameri” (grammaire formelle) ne geçilebilir: isim ve fiil çekimi, çekim ve yapı ekleri, işaretler v.b. Fakat burada da yalnız şekle bağlı kalmak doğru olmaz. Şekil kendini apaçık gösteren bir belirtidir; asıl önemli olanı şeklin görevidir. Bundan dolayı şekille birlikte görevini de belirtmek gerekir. Sözü (discours) çözümleme işi şu adımlarla ilerler: 1. anlatım (énoncé; genel anlam), 2. cümle (phrase; anlatımın kalıbı, yapısı ve diziliş-düzeni), 3. cümlecik (proposition; kalıbın parçaları, bölümleri), 4. sözcük (mot; dil yapısının tuğlaları), 5. şekil (forme; çekim, ek, takı v.b.).

Buraya kadar söylenenlerde, “dil” değil, “söz” esas alınmıştır: yani, cümle; anlatımdaki fikir ulamları, cümledeki öğeler, gramatikal ulamlar, sözcük takımları, sıra, dizim, uyum, son olarak da şekil. “Söz bölükleri” kavramı, deyimde “söz” sözcüğü bulunmakla birlikte, bunun dışında kalır. O, sözün değil, dilin mahı olduğu için, ele alınacak son konudur. Dinamik olmayan, yani cümleye girmemiş olan bir sözcüğün bölüğü kesin olarak bilinemez. İsim gibi görünür, fakat sıfat olarak görevlendirilebilir; statik olarak sıfat sanılır, fakat görevi onu zarflandırabilir; edat sanılan kimi sözcükler gerçekte isimdir ve çekime girer; birçok sözcük de fiille sıfat arasında bocalar; örneğin, *çürük*, fiilden olma sıfat, *çürümüş* ise ortaç, yani sıfat rolünde fiil olarak kabul edilir; fakat her ikisi de “renkleyici sözcük” görevindedirler. Gramerin görevi önce “renkleyici sözcük”ü öğretmek, sonra *-ük* ve *-ümüş* ekleri arasındaki ayırtı açıklamaktır.

Eskiler “söz bölükleri”ni üç olarak kabul etmişlerdi. Sonra bunların sayısı 8-9’a hatta 10’a kadar çıktı. Fakat esas yine üçtür: isim, fiil ve yardımcı sözcük (edatlar, takı, zarf, bağlaç; ünlem başlı başına bir “cümle”, anlatımdır). Bunlardan isim (nomen ya da *épithétologue*), sıfatı ve zamiri de içine alır. Çinliler isimle fiile “dolu sözcük” (Çin. *shih-tse*), öbürlerine de “boş sözcük” (Çin. *hsü-tse*) demişlerdir; onlar için fiil “canlı sözcük” (Çin. *huo-tse*), isim de “ölü sözcük”tür (Çin. *sih-tse*). Kavram doğrudur, çünkü fiil-hele Türkçede-cümlelerin en canlı ögesidir. Batıda, isim ve fiil “özgür sözcük” (*mot autonome*) olarak tanınır ve çoğun bu ilişki “onomatorrhème” (yani isim-fiil) adı altında birleştirilir. Aynı zamanda “*épithétologue*”ların (yani isim + zamir + sıfat) fiilden daha eski olduğuna inanılır.

Dilcilikte Wilhelm von Humboldt’tan (1767-1835) kalma bir bilge sözü vardır: “dil bir yapıt (Yun. *ergon*) değil, bir erke ve etkinlik (Yun. *energeia*)-tir”. Buna göre, öğretmenin başlıca ödevi dili olmuş bitmiş statik bir yapıt olarak değil, canlı ve dinamik bir etkinlik olarak ele almak ve aynı şekilde öğretmektir. Bu da, işin gereği olarak, mantığa ve klişeleşmiş şekillere, “bölük”lere değil, psikolojiye, dinamizme, söze, göreve ve cümleye, anlatıma dayanır.

Gramerci, bir “vazı-ı kanun”, yani yasamacı olmadığı için, gramer öğretimi de sınırsız ve saltık olamaz. Eğer dilin yaşama gücü yani kullanılışı ve akışı bir taşıt dizisine benzetilebilirse, o zaman grameri bir lokomotif değil, bir furgondur. Asıl lokomotif, dili kullanan halk ve yazarlardır; grameri furgonda, dilin gidişini izleyerek onun kurallarını saptayıp düzenler. Fakat işe karışması pek ileri gidemezse de, dil düzgüsünün (norme) korunması bakımından faydalı ve gereklidir.

Gramer, eğitimde, kültürde, ana dilinin ve ulusçuluğun korunmasında son derece önemli bir rol oynar. Ana dili, onu konuşanın dil bilincini belirttiği gibi, onda, çocukluk çağından başlayarak bir dil duygusu da yaratır. Her ana dilinde, şimdikiliği geçmişe, ulusal geleneklere bağlayan gizemli bir güç vardır. Her dil, kendi kuruluş düzeni, işleme mekanizması, yapı ve diziliş düzeni ile bir düşünüş ve anlatış kalıbı, yapısal bir düzeni, biçim özelliği olan bir yapıdır. Ana dili, topluluk bilincini yansıtan, dünya görüşünü kalıplayan ulusal bir varlık, gramer de eğitimde bu varlığın en güçlü ve güvenilir koruyucusudur.

5. TARİHÇESİ

Gramer doğuda eski din kitaplarını, batıda da eski edebiyat anıtlarını doğru anlamak zorunluluğundan doğmuştur. Akkad'lularla Eski Mısırlılardan gramerle ilgili ancak birkaç "emsile" (paradigme) parçası kalmış, ilk gramerleri Hintliler, Yunanlılar ve Romalılar yazmıştır. M.Ö. V. ya da IV. yüzyılda, bugün bile dünyanın en büyük gramercilerinden biri sayılan Hintli Pāṇini, *Aṣṭādhyāyī* (Sekiz konferans) adlı yapıtıyla Sanskrit dilinin üstün değerinde bir gramerini vermiştir. Her biri 4 *pāda*'ya (fasıl) ayrılan 8 *adhyāyī*'li (bölüm) bu yapıtta, 100 sayfada Sanskrit dilinin 4000 sūtra'sı (kural), cebir formülü şeklindeki özdeyişlerle özetlenmiştir. Avrupa, gramer terimlerini, gramer kategorilerini, fonetik kuralları, ses değişimini, vurguyu, kök, gövde, yapı ve çekim ekleri kavramlarını, sözdizimini, ses ve şekil bilgilerini birbiriyile karıştırmamayı Pāṇini'nin, "yer yüzünde ölü yada yaşamakta olan diller için yazılmış gramerlerin en yetkini" diye tanınan bu yapıttan öğrenmiştir. "*Vyākaraṇa*" (gramer) ve *śiṣkā* (ses bilgisi) alanında Pāṇini'nin önceli Sākaṭāyana, önemli ardaları da Kātyāyana, Patañjali, Kaccāyana, Hemaçandra ve Vopadeva olmuşlardır. Daha çok sözlüklerle uğraşan Çinliler önemli bir gramer bırakmamışlardır.

Yunanlılarda grameri kuran Aristo'dur (M.Ö. 384–322). *Peri Hermēneias* (Anlatım konusunda) adlı yapıtında "söz bölükleri"ni (merē logou) isim (onoma), fiil (rhēma) ve edat (synthesmos) olmak üzere üçlü esasa bağlamış bu esas (*isim, fiil, edat* ya da *harf*) Araplara geçerek Osmanlı grameri yoluyla bize kadar gelmiştir. Bu sınıflamanın eskiliği yine Hintlilere kadar çıkar: Sanskrit dilinde: *naman* (isim), *ākhyāta* (fiil), *nipata* (edat). Avrupa'da düzenli ilk formel gramer olarak, M.Ö. II. yüzyılda Dionysios Thraks, Yunancanın yıllarca model grameri diye kullanılan *Tekhnē grammatikē* (Gramer sanatı) adlı yapıtı ortaya koymuş, 400 satırlık bu kitapta gramerin ödevini,

vurguyu, noktalamayı, harfleri (yani sesleri; iyi fonetikçi olmayan Yunanlılar harf'le ses kavramlarını birbirinden ayırmamışlardır ve bu karışıklık Araplara da geçmiştir; bizde de yer yer devam etmektedir), 8 "söz bölümü"nü ve çekim şekillerini anlatmış, fakat sözdizimine dokunmamıştır. Görgül-öğretici bu yapıttan sonra, İskenderiye okulu (M.Ö. III - II. yüzyıllar) dilcilerinden Semadirek'li (Samothrakē) Aristarkhos ile Apollonios Dyskolos ve oğlu Herodianos, Yunancanın grameri üzerinde çalışmışlardır. Dionysios Thraks'ın grameri Romalılara geçmiş, onlarda Marcus Terentius Varro (M.Ö. I. yüzyıl) *De lingua latina* adlı yapıtıyla Latincenin 24 bölümlü ilk gramerini meydana getirmiştir. M.S. IV. yüzyılda Aelius Donatus'un yazdığı gramer (*Ars grammatica* = gramer sanatı), Ortaçağdaki Latincenin en olgun grameri sayılmıştır. VI. yüzyılda da İustinianos'un buyruğu ile Priscianus Latincenin *Institutio de arte grammatica* (Gramer sanatının temelleri) adlı dolgun bir gramerin ortaya koymuştur.

Arap geleneği ilk Arapça gramerin VII. yüzyılda Hz. Ali'nin (587-660) buluşu ve işaretleriyle yazılmış olduğunu söyler. O, ilk Arap gramercisi olan Ebülesvedî'd-Du'âlî'ye (ölm. 688), Aristo'daki üçlü esasa göre, üç "aksamül-keîâm"ı (söz bölükleri) -isim, fiil, harf- ve emsile'yi (paradigme) öğreterek, bu esas üzerine Arapçanın gramerini yazıp geliştirmesini buyurmuştur. Arap gramerciliğinin yayılma merkezi Irak olmuş ve orada Basra ve Kûfe şehirlerinde birbirleriyle tartışan iki okul meydana gelmiştir. Bu yarışmada Basriyûn (Basrahlılar), tutumları sıkı düzen olduğu için, üstün gelmişler ve bundan dolayı da söz sahibi olmuşlardır. Biraz sonra da Bağdad'da seçmeci (éclectique) bir okul kurulmuş ve nahiv (sözdizimi) bilimi oradan Mısır'a ve Endülüs'e yayılmıştır. Basra okulunun büyük dilcilerinden İmam Halil bin Ahmed'in (ölm. 792) öğrencisi, 33 yaşında ölen Şirazlı Sibeveyhi (760-793), *El-Kitab* denilen, Arapçanın, bugüne dek bütün Arap filologlarının sık sık baş vurdukları ve yetkisi herkesçe tanınmış olan ilk büyük gramerini meydana getirmiştir, ki bunu Zemahşerî de şerhetmiş, Endülüs gramercilerinden Zübeydî (ölm. 995) de Sibeveyhi'nin almadığı birçok gramer şekilleriyle ilgili bir ek olarak *Kitabü'l-istidrak* adlı yapıtı ortaya koymuştur. Sibeveyhi, kendi zamanına kadar dağınık bir durumda bulunan gramer kurallarını bir bütün haline koyan, Arapçanın gramerini düzenli bölümlere ayıran ilk büyük dilci- dir. İmam Halil'in bir başka öğrencisi olan ve çöl Arapçasını iyi bilen Ebüsaid El-Esmâî (ölm. 828), gramer bilimini Harunü'r-Reşid'in sarayına kadar götürmüş ve Fars asıllı yabancisever Şu'ubîlerin tarafını tutan Ebü Ubeyde'ye (ölm. 824) karşı Arap dilinin üstünlüğünü savunmuştur. Basra okulundan Müberred'in (825-898) de gramer alanında *El-Kâmil* ve *El-Muktedab* adlı

yapıtları vardır. Endülüs'lü İbni Melik (ölm. 1274), Sibeveyhi'nin koyduğu birçok gramer kurallarını basitleştirerek *Elfiye* ve *Lâmiyatü'l-ef'al* adlı yapıtları meydana getirmiştir. Bunun gibi Endülüs'te daha çok öğretim amacıyla yazılan yapıtlar arasında İbni Acurrum'un (ölm. 1323) *Acurrumiye*'si ile İbni Hişam'ın (ölm. 1360) *Şuzurü'z-zeheb*'i anılabilir. Arapçanın grameri üzerinde çalışmış olan büyük dilcilerden biri de Harezmi Türklerinden Zemaşeri'dir (1075-1144). Baş yapıtlarından biri olan *El-Mufassal* (1119-1121), tam ve anlatımı açık, ünlü bir gramer ve birçok şerhler görmüş bir yapıttır; en ünlü şerhi, İbni Ya'îş'in (ölm. 1158) *Şerhü'l-mufassal*'ıdır. Zemaşeri'nin Harezmi kağanı Atsız'a sunduğu *Mukaddimetü'l-edeb* adında 5 bölümlü sözlükte de isimler, fiiller, harfler, isim ve fiillerin çekimiyle ilgili bilgi verilmiştir. Genel olarak bütün Arap sözlüklerinde de "kavaid" kısmı bulunmaktadır. Yarkentli Mesut b. Mehmet Musa Hacı, 1324-1325 yıllarında *Mukaddimetü'l-edeb*'e Türkçe bir haşiye yazmıştır.

Mısır-Suriye Kıpçak Türkçesi üzerinde çalışanlar çoğunlukla sözlük alanında sınırlanmışlarsa da ortaya koydukları yapıtların hemen hepsinde gramerle ilgili konular da vardır. Bu grupun başında, 1245'te Mısırda yazılmış olan ve yazarı bilinmeyen *Tercüman-ı Türkî ve Arabî* gelir. İslimleri, fiilleri, zamirleri, edatları, isim ve fiil çekimlerini de ayrı ayrı göstermiştir. Alaeddin Beylik el-Kıfcaki'nin aynı yüzyıl sonlarına doğru Kahire'de yazmış olduğu *El-Envârü'l-mudîe* adlı yapıt yitiktir. Endülüs Araplarından olup Kahire'de çalışan Ebu Hayyan (1265-1345) *Kitabü'l-idrak li lisanî'l-Etrak* (1312) adlı sözlüğünden başka *Zahrü'l-mülk fi nahvi't Türk* ile *Kitabü'l-ef'al* adlı yapıtlarında Mısır Kıpçak Türkçesinin gramerini de ele almışsa da son iki yapıt yitiktir. Suriye'de yaşayan Cemaleddin-i Türkî adlı bir Türk 1451'de yazdığı *Kitabü bülgati'l müştak fi lûgati't Türk ve'l Kıfcaq* adlı yapıt, ayrıca fiilleri çekimleriyle birlikte ele almıştır. Aynı yüzyılda yine Suriye'de, yazarı kesin olarak bilinmeyen *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi lûgati't Türkiyye* adlı yapıt, sözlüğün yanbaşımda şekilbilgisine ve ayrıntılarına da yer vermiştir. XV. yüzyıl, bu iki yapıttan başka, Arapça yazılmış tam bir Mısır Kıpçak Türkçesi grameri de vermiştir: *El-kavaninü'l-külliyeye li zapti'l-lûgati't-Türkiyye*. Mısır'da adı bilinmeyen bir dilci tarafından Arapçanın kalıplarına göre yazılmış olan bu yapıtı, Macar dilcilerimizden Zsigmond Telegdi, Avrupa gramerleri kalıplarına uydurarak, *Eine Türkische Grammatik in arabischen Sprache aus XV. Jahrhundert* başlığıyla 1937'de yayımlamıştır ("Körösi Csoma-Archivum", Ergänzungsband, Heft 3, Peşte, s. 282-326). Son olarak, Molla İbni Muhammed Salih, Mısır'da, 1619 yılı sıralarında yazdığı *Eş-şüzürü'z-zehebiyye ve'l kitai'l-Ahmediyye fi'l lûgati't-Türkiyye* adlı yapıtta Mısır

Kıpçak Türkçesinin fiil çekimini, nesne ve kavram gruplarına göre isimlerini, zamir, sayı adı ve edatlarını da incelemiştir. İbni Mühenna'nın (XIV. yüzyıl) Mısır Kıpçakçası ile ilgisi bulunmayan ve Moğolca, Arapçanın yanbaşıda daha çok Azerî Türkçesiyle uğraşan *Hilyetü'l-lisan ve'l-hilbetü'l-insan* adlı Arapça yapıtıyla Ahmet İbni Arapşah'ın (1392-1455) *Muntehe'l-ireb fi lûgati't-Türkî ve'l Acemî ve'l Arabî* adlı kitabında gramerle ilgili parçalar bulunmaktadır.

İran'da da gramer, sözlüklere "giriş" şeklinde eklenmiştir. Türk asıllı olan Hasan Şuurî Efendinin *Ferheng-i Şuurî'si* (1742) ile Rıza Kuli Han'ın yapıtı olup Nâsır Şah adına çıkarılan *Ferheng-i Nasırî* (1871), ayrıntılı önsözlerinde birer gramer özeti vermişlerdir. İranlılardan Tebriz'li Muhammed Mirza Mehdi Han, 1750 sıralarında yazdığı *Mebanî'l-lûgat* adlı yapıtla, sözlükle birlikte, Çağatay Türkçesinin Arap kalıplarına dayanan bir gramerini ortaya koymuştur. Macar Türkologlarından János Eckmann bu yapıtı Avrupa gramerleri kalıplarına uygun kılarak yayımlamıştır: *Mirza Mehdi's Darstellung der tschagataischen Sprache* ("Analecta Orientalia", Peşte, 1942-1947).

Gramerde İbraniler genel olarak Arapları örneksemişlerse de VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başlarında kuzey Afrikalı gramerci Yehuda ibn Kureyş, *Risale* adlı yapıtında Arapçayı, İbrancayı ve Aramçayı karşılaştırmak yoluyla Samî dillerinin bilime dayanan ilk karşılaştırmalı gramerini meydana getirmiştir, ki yeryüzünde ilk karşılaştırmalı gramer budur. X. yüzyılda Fayyum'lu Saadia Gaon ben Yosef (882-942), *Agron* (Derleme) adlı sözlüğünde gramere de yer vermiş, XI. yüzyılda da Zaragoza'lı Yona ben Gannah da Arapça olarak yazdığı 26 bölümlü *Kitabü'l usûl* adlı yapıtla üstün bir gramer meydana getirmiştir. Süryanî'lerden, XIII. yüzyılda, Bar 'Ebhraya (Gregorius Ebül Ferec, 1226-1286) nın *Kêthâbhâ dhe Şemhê* (Işıklar kitabı) adlı büyük grameri de anılmağa değer.

Ortaçağda Türkistan'da, Türk gramerciliğini Kaşgarlı Mahmut kurmuştur. *Kitabü cevahiri'n-nahvi fi lûgati't-Türk* adlı asıl grameri yititse de Araplara Türkçe öğretmek için Arapça yazdığı *Kitabü Divan-ı lûgati't-Türk* (1072) adlı yapıtında, sözlükten, ansiklopedik bilgilerden, savlardan, türkülerden ve folklor parçalarından başka, bütün kitapta serpili olarak, Karahanlı Türkçesi grameriyle ilgili kurallar da verilmiştir (bk. Besim Atalay'ın 1931'de bu Divan'dan derleyip yayımladığı *Türk Dili Kuralları*, ve Ali Çiçekli: *Kaşgarlı Mahmut, Divan ü Lügat-it Türk*, İstanbul 1970, s. 53-66 "Dil bilgisi-Gramer"). Bundan sonra yurdumuzda XIII-XIV. yüzyıllarda Divriğili Fahrettin Efendinin *Kasidetü fi kavaidi lisani't Türk* adlı manzum yapıtı gelir, ki yitiktir.

Avrupa'da Ortaçağ Skolastiklerinden Anselm XI. yüzyılda *De grammatica*, Duns Scotus da XIII. yüzyılda *Grammatica speculativa* adlı birer Latince felsefî gramer yazmışlarsa da, bu çağın en olgun okul grameri, Normandiya'lı Alexander de Villa Dei'nin (1170-1250) *Doctrinale puerorum* (Çocuklara ders kitabı) adlı yapıt olmuş ve Fransızca, Almanca örneklerle genişletilerek XVI. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu arada, XI. yüzyılda İngiltere'de Anglo-Sakson Aelfric Grammaticus (955-1020), *Grammatica Latinosaxonica* adlı grameri yazmıştır. Bundan sonra ulusal diller alanında Avrupa'da ilk olarak 1451'de Almancanın grameri, sonra sıra ile Yunanca (1476), İspanyolca (1492), Endülüs Arapçası (1505), İbranca (1506) ve Eski İslâvcanın (1516) gramerleri ortaya konmuştur.

1530'da, Avrupa ve Asya dillerine değgin birçok gramerlerden önce yurduzda, Bergamalı Kadri Efendi, *Müeyessiretü'l-ulûm* adlı Türkiye Türkçesi gramerini yazmış, bunu İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşaya sunmuştur. Ancak 1946 yılında Besim Atalay'ın eliyle Türk Dil Kurumunca basılabilen 182 sayfalık bu yapıt, iki bölümden olmaktadır. 99 sayfalık birinci bölümde 4 "fasıl" vardır: 1. taksimü'l-kelimat (sözcük bölükleri); 2. emsiletü'l-muhtelif ve'l muttaride (kurallı ve kuralsız fiil çekimleri); 3. tarifât ve tahkikat (bunları örneklerle tanımlama ve gerçekleştirme): mazi (*bildi*), hal (*bilür*), müstakbel (*bile*), masdar (*bilmek*), ism-i fail (*bilici*) ism-i fail bi-manâ'l mazi (*bilmiş*), ism-i meful (*bilinmiş*), cehd-i mutlak (*bilmedi*), cehd-i müstağrak (*her giz bilmedi*), nefy-i hal (*bilmez*), nefy-i müstakbel (*ilmeye*), tekid-i nefy-i müstakbel (*her giz ilmeye*), emri-gaip (*bilsün*), nehy-i gaip (*bilmesün*), emri-hazır (*bil*), nehy-i hazır (*ilme*); 4. ism-i zaman (*ilecek zaman*), ism-i mekân (*ilecek mekân*), ism-i alet (*ilecek alet*), ism-i tasgir (*ilmecük*), ism-i mensub (*ilmeye mensub*), bina-i merre (*bir kerre ilmek*), bina-i nev' (*bir dürlü ilmek*), ism-i tafdil (*ilcerek*), fiil-i taaccüb (*ne aceb bildi*). Kitapta bunların malûm (etken) ve meçhul (edilgen) şekilleri ayrı ayrı ele alınmıştır. Yapıtın 83 sayfalık ikinci bölümünde şu 17 "fasıl" yer almaktadır: 1. ismü'l cins (cins ismi); 2. esmaü'l eşhas (kişi adları); 3. ismü'n-nekre ve'l marife (belirsiz nesne ve kişi isimleri, belirli nesne ve kişi isimleri); 4. esmaü'l-a'dâd (sayı adları); 5. muzmerat (zamirler); 6. esmaü'z-zuruf (zarflar); 7. esmaü'l-istifham ve hurufiha (soru sıfatları, zamirleri ve zarfları); 8. muzaf ve muzafünileyh (belirten ve belirtilen); 9. fâil ve meful (özne ve nesne); 10. hal (*ikenle* gösterilen hal); 11. istisna (ayrı tutma, "o değil" gibi); 12. mübteda ve haber (isim cümlesinde özne; ve yüklem, Fr. prédicat, terme prédicatif 13); ismü'l işaret (işaret sıfatı ve zamiri); 14. huruf (harfler, yani edatlar); 15. tahkikü'l kelimat ve maaniha (sözcük-

lerin asıl şekilleri ve anlamları); 16. izafet (ulama); 17. tatbikü'l külliyyat li'l cüzziyyat (gramatikal çözümleme). Kadrî-i Baragamavî'nin grameri şu cümlelerle sona ermektedir: "bu kitab bu arada hatm olsun. Her tayife lûgatli lûgatın tahkik itmişler; bizde dahi bu nisbet olduğu için küstahane şuru' eyleyüb gücümüz yetdiğince bir miktar söyledük. Çünkü bu bizüm itduğumuz ihtiradür, ne kadar çok hataları dahi varsa lutf eyleyüb mazur buyurlar. Tahriren fi Rebiü'l-evvel sene 976". 1320'de Türkiye Türkçesinin Bergamalı Kadri Efendi tarafından meydana getirilen bu ilk gramerinin Arap kalıplarına bağlı kalması ve birçok yerlerde bunlara zorlanması, o çağ için çok tabii bir tutum olarak karşılamak ve buna anlayış göstermek gerekmektedir. O, gramerinin başında *kelime*'yi *lafız*'dan ayırmış, "kelime üçdür, biri isimdür, biri fiildür, biri harfdür" diye söze başlamıştır. Aristo da böyle yapmıştı. Bizde eski kuşaklar da Meşrutiyet yıllarına kadar böyle okumuşlardır. Bergamalı Kadri Efendi'nin, öbürlerine bakarak bir üstünlüğü vardır: son satırlarında belirttiği gibi "bu bizim itdigümüz *ihtiradür*". İlk Türkçe gramer.

Bergamalı Kadri Efendinin bu gramerinden üç yıl sonra, 1533'te, Floransa şehrinin İstanbul balyosluğu yazmanlığında bulunmuş olan Filippo Argenti, Galata'daki yabancı tüccarlara kılavuz olmak üzere *Regola del parlare turcho* (Türkçe konuşma kuralları) adlı küçük bir kitap yazmışsa da bu yapıt ancak 1938 yılında tanıtılabildiği görülmüştür.

Bundan sonra Avrupa'da Macarcanın (1539), Latincenin (1540), Eski Habeşçenin (1548), Süryancanın (1554) ve Fransızcanın (1569) gramerleri yayımlanmış, XVII. yüzyıl başlarında, 1611'de, Messina'lı İtalyan Jesuit papazı Pietro Ferraguto (1580-1656) *Grammatica turchesca* adlı bir gramer yazmış, fakat daha çok Türkiye'ye gelen papazlar için hazırlanan bu yapıt ancak 1940 yılında tanıtılabildiği görülmüştür. Avrupa'da Türkolojinin Bavyeralı Hans Schiltberger tarafından 1427'de kuruluşundan 200 yıl sonra, Türkiye Türkçesinin ilk gramerini 1612'de Leipzig'de Hieronymus Megiser (1553-1618) adında Stuttgart'lı bir Alman yayımlamıştır. Açıklamaları Latince olan *Institutionum linguae turcicae libri quatuor* (Dört bölümde Türk dilinin esasları) adlı küçük ölçüde 320 sayfalık bu yapıtın ana bölümleri şunlardır: giriş, yazı, gramer, büyük bir bölümü atasözleri olmak üzere metin örnekleri, Latince-Türkçe ve Türkçe-Latince 2500'er sözcük içine alan sözlük (bk. "1612'de Avrupa'da yayımlanan ilk Türkçe gramerin özellikleri" adlı yazım "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten," 1970). Avrupa'da Arapçanın (1613), Farsçanın (1614), Mancucanın (1696) gramerleri Türkçe gramerden sonra yayımlanmış, Moğolcanın grameri ancak 1831'de çıkmıştır.

Türkçe grameri alanında, XVI. yüzyıldan kalma ilginç bir Türkçe el yazması vardır: Gülşenî şeyhlerinden Mehmet Muhiddin'in 1579'da yazdığı 312 sayfalık *Bâlibelen* (باليبيلن) ya da *Lisânü'l-muhyî* adlı yapıtı. Türkçe-Farsça-Arapça esas alınarak ortaya konulan yapma bir dilin grameridir. Bir "mukaddime", sekiz "sınıf" ve bir "hâtîme"den meydana gelen bu yapıtın ayrıntıları şunlardır: 1. Mukaddime; 2. Emsile-i muhtelif ve muttaride; 3. Emsile-i bina; 4. Kavâidü's-sarf ve'l nahv; 5. Hurufât; 6. Masâdir; 7. Esmâü'l-adâd; 8. Lûgat; 9. Istilahât; 10. Hâtîme. Kitabın sonunda şöyle denmektedir: "Tevhid-i ilâhî ve keşf-i esmâ ve hakayik-i nâmütenahiye şimdiye değin bir kimse bu elfâz ile zikr kılmamıştır, ki asıl garaz terkiib-i mahsâs ile tevhid, tahrir-i mansâs ile temciddür. Bu lisâna "bâlibelen" deyü nâm virildü, ki "lisânü'l-muhyî" dimektür" (yani, tanrısal birleşmeyi, isimleri bulmayı ve sınırsız gerçekleri şimdiye değin bir kimse bu sözlerle anmamıştır. Asıl amaç, özel katışımlarla birleştirme ve açıklanmış kutsal yazı ile ululamadır. Bu dile "bâlibelen" adı verildi ki, "diriltici dil" demektir). Şeyh Mehmet Muhiddin, Türkçe, Farsça ve gerektiğinde Arapçadan da yaptığı "özel katışımlar"la uydurma bir dil ortaya çıkarmış ve onun gramerini de işlemiştir. *Bâlibelen*, Arapça *belbele* (= seslerin karışması; krş, dillerin birbirine karıştığı *Babil* kulesi) sözcüğüne dayanmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında, 1894'te, Feraizade Mehmet Şakir Efendi (1853-1911) de, Osmanlıca'yı Hz. Âdem'in konuştuğu dili "genel dil" sayarak bunun gramerini *Perseng-i sarf-ı lisân-ı Ademî ve şükûfenisâr-ı zebân-ı umumî ve Osmânî* (yani, Genel ve Osmanlı diline çiçek saçan ve onu Hz. Âdem dili grameri ile denkleştiren taş, 363 sayfa, yazma, Fatih Millet Kitaplığı) adlı yazma yapıtında açıklamıştır.

Yine Türkçe alanında XVII. yüzyılda Pietro della Valle (1620), André du Ryer (1630), Francesco M. Maggio (1643), Bernard de Paris ile Pierre d'Albeville (1667), Walter Seaman (1670), Johann D. Schieferdecker (1695) da Türkiye Türkçesinin gramerlerini yayımlamışlardır. Fakat bu yüzyılda en olgun ve dolgun Türkçe gramerini Leh asıllı François de Mesgnien Meninski (1623-1698) meydana getirmiştir: Osmanlıcanın Türkçe, Arapça ve Farsça üzerine düzenlenmiş 216 büyük sayfalık şu başlıklı yapıtı: *Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae Institutiones, seu Grammatica Turcica* (Doğu dillerinden Türkçenin, Arapçanın ve Farsçanın esasları yada Türkçenin grameri), Viyana 1680. Bu, Adam Fr. Kollar tarafından işlenerek ve ikinci baskı olarak Viyana'da 1756'da şu başlıkla çıkmıştır: *Institutiones Linguae Turcicae cum Rudimentis, Parallelis Linguarum Arabicae et Persicae* (Türk dilinin esasları, Arapça ile Farsçanın özetleri ve paralelleri ile birlikte).

XVII. yüzyılda Fincenin (1649), İngilizcenin (1653), Çincenin (1667) ve Rusçanın (1696) gramerleri de yayımlanmıştır. 1631'de dil pedagojisini kuran Çek, Jan Amos Komenský, *Janua linguarum reserata* (Dillerin açılan kapısı) adlı kitabıyla halkı ana dili gramerlerine özendirmiştir.

XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa'da Türkçe gramerleri yazanların başlıcaları şunlardır: Gianbattista B. Podestà (1703), Thomas Vaughan (1709), Luigi Antonelli (1724), Johann C. Clodius (1729), Johann B. Holdermann (1730), Bernardino Pianzola (1781), Josef von Preindle (1789), Cosimo C. de Carbognano (1790), M. Pierre François Viguier (İstanbul, 1790), Dēmetrios Alexandridēs (1812), Amédée Jaubert (1823), Artin Hindoğlu (1829), Arthur L. Davids (1832, Uygur, Karahanlı, ve Kıpçak Türkçeleriyle de ilgili olarak), Sir James Redhouse (Fr., İng. 1884, 1846), Kōnstantinos Adosidēs (1850). XVIII. yüzyılda karşılaştırmalı gramerin temelleri atılmağa başlamış, bu yolda Job Ludolf (1702) Samî, Gottfried W. von Leibniz (1710) Ural-Altay, János Sajnovics (1770) ile Sámuel Gyarmathi (1799) Fin-Ugor dilleri üzerinde çalışmışlar, Claude Lancelot ile Antoine Arnauld 1660'taki Port-Royal *Grammaire générale*'leri ile felsefî ve genel gramer yolunu tutmuşlar, James Harris (1751), Nicolas Beauzée (1767) ve John H. Tooke (1786-1805) de aynı alanda birer deneme yapmışlardır. Bilimsel karşılaştırmalı grameri İslandalı Rasmus Rask (1814-1818) ile Alman Franz Bopp (1816) Hint-Avrupa dilleri, tarihsel grameri de Jacob Grimm (1819-1837) Germen dilleri alanında kurmuşlardır. Hint-Avrupa ailesi kollarından Kelt dillerinin karşılaştırmalı gramerini Johann K. Zeuss (1853), Roman dillerininkini Friedrich Diez (1836-1844), İslâv dillerininkini de Franz Miklosich (1852-1874) meydana getirmişlerdir. Hint-Avrupa ailesinin karşılaştırmalı gramerini geliştirenler August Schleicher (1861-1862), Karl Brugmann ile Berthold Delbrück (1876-1900), Antoine Meillet (1903) ve Hermann Hirt (1921-1937) olmuşlardır. Samî dillerinin karşılaştırmalı gramerini meydana getiren de Carl Brockelmann'dır (1908-1913). Bu arada, 1822'de Wilhelm von Humboldt (1767-1855) gramatikal şekillerin meydana gelişine değgin önemli bir yapıt yayımlamıştır: *Über das Entstehen der grammatischen Formen*.

1851 yılı Türk dili gramerciliği için önemli bir yıl olmuştur. Bu yılda Almanlardan Otto von Böhtlingk (1815-1904), Yakut Türkçesinin bilimsel gramerini (*Über die Sprache der Jakuten*, I, II, 1848-1851) yayımlamış, Türkiyede de Meclis-i Maarif-i Umumiye üyelerinden Keçecizade Mehmet Fuat (1815-1868) ve Ahmet Cevdet (1822-1895) Efendiler (sonra ikisi de paşa), yeni zamanların ilk Türkçe grameri olan *Kavâid-i Osmâniye*'yi mey-

dana getirmişlerdir (Alm. çev. H. Kellgren, *Grammatik der Osmanischen Sprache*, Helsinki 1855). 143 sayfalık taş basması bu yapıtın ana bölümleri şunlardır: 1. Takrîz, 2. Mukaddime, 3. İsim, 4. Sıfat, 5. Kinâyât (zamirler), 6. Fiil (50 sayfa), 7. Edevât (edatlar), ek olarak da Cümle. Her bölüm Türkî, Farisî, ve Arabî olmak üzere üçe ayrılmıştır. Aynı 1851 yılında Ahmet Cevdet Efendi “sübyan” mektepleri için bu kitabın, yine taş basması olarak, 55 sayfalık bir özetini *Medhal-i Kavâid* başlığıyla yayımlamıştır. Bölümleri şunlardır: 1. Muallimlere lâzım olan malûmat, 2. Mukaddime, 3. İsim, 4. Sıfat, 5. Zamir, 6. Masdar, 7. Fiil (16 sayfa, başlıca emsile), 8. Fer’î fiil (ortaç, participle), 9. Edevât 10. Hâtıme. Batıya yönelmiş olmakla birlikte Türkçeci de olan Ahmet Cevdet Paşa, 1875’te 3. kitap olarak 45 sayfalık *Kavâid-i Türkiye*’yi de çıkarmıştır. Bölümleri şunlardır: 1. Mukaddime, 2. İsim, 3. Sıfat, 4. Zamir, 5. İsm-i işaret, 6. Mübhemât (belgisiz sıfatlar, zamirler, edatlar), 7. Masdar, 8. Fiiller (22 sayfa, başlıca emsile), 9. Fer’î fiil, 10. Edevât. Daha sonra, 1885’ten bu yana, *Kavâid-i Osmaniye*’nin birçok *Tertib-i Cedidleri* çıkmıştır. Mekteb-i Fünun-u Harbiye hocalarından Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi (1802–1864), *Kavâid-i Osmaniye*’nin yayımlanmasından 4 yıl önce, 1847’de, *Mikyasü’l-lisan kıstasü’l-beyan* adlı büyük ölçüde 184 sayfalık orijinal bir Türkçe grameri yazmışsa da, bu yapıt ancak ölümünden sonra 1881 yılında yayımlanabilmiştir. Beş “maksad”, birçok “bab”, “kısm”, “nevi”, “hasîsa”, “tenbih”lere ayrılp 312 bölümlü olan bu gramerde, yazar Türk dilini orijinal bir şekilde çözümleyerek incelemiş ve yeni terimler kullanmıştır. Bundan sonra, 1866’da, topçu mirlivası Abdullah Ramiz Paşa (1818–1878), fiil bölümü geniş ölçüde işlenmiş olan 199 sayfalık *Lisân-ı Osmânînin Kavâidini Hâvi Emsile-i Türkî* adlı değerli grameri yayımlamıştır. Bölümleri şunlardır: Mukaddime, I. bap: İsim ve isimlere lâhik edatlar; sıfat ve bunlara mütelahik edatlar; zemair; II. bap: Fiil ve buna ilhak kılınan hurufat; fer’î fiil, III. bap: Edatlar ve hurufu atife ve rabıta; hurufu nida. Hâtıme. 1875’te de Harbiye Mektebi nazırı ve Şıpka kumandanı Süleyman Hüsnü Paşa (ölm. 1892), askerî mektepler için taş basması 57 sayfalık *İlm-i Sarf-ı Türkî* (2. bas. 1878) adlı grameri yayımlamıştır. Asker disipliniyle “Kelâm, kelimelerdir. Kelime sözdür. O da üçtür; fiil, isim, harf. Zaman vakit demektir. Bu dahi üçtür: mazi, hal, müstakbel” dedikten sonra kitabını şöyle düzenlemiştir: 1. Emsile, sigalar; 2. İsm-i fâil, ism-i mefûl; 3. İsm-i mekân; 4. Mübalâga ile ism-i fâil; 5. İsm-i tafdil; 6. Sülâsî bablar, rubâiler, humasîler, südasîler, mezidün-fih’ler; 7. Hareke, harf-ı illet; 8. Harfler, elif’ten ya’ya kadar: Türkçe kelimeler, bunların Arapçası, müfred ve cemi (23 sayfa); 9. Kelimeler: mutell, cevîf, nakıs, mehmuz, lefif, mu-

zaf, sahih; 10. Türkçe ibare, Arabî ibareye tercümesi. XIX. yüzyılın sonlarında Türkiye’de yayımlanan gramerlerden, Erkânı Harp kaymakamlarından Manastırlı Mehmet Rifat Efendinin (ölm. 1909) 3 kısım ve 550 sayfalık *Hâce-i lisân-ı Osmânî* adlı yapıtı önemle anılmalıdır (1894–1895). XX. yüzyıl başlarında Nakşibendî ulemasından Şeyh Ali Vasfî Efendinin (ölm. 1912) *Mufassal Yeni Sarf-ı Osmanî*’si ile *Mufassal Nahv-ı Osmânî*’si (ikisi de 1900), okullarda çok kullanılan gramerler arasında idi. Türkçecilerden Yanyalı Ali Rıza Efendinin (1859–1916), 1898’de yazdığı (bas. Kastamonu 1909) *Okuma Yazma Bitiği*’nin de bu arada anılması gerekir. O yıllarda Hacı Mehmet Zihni Efendi de (ölm. 1913) *Kavâid-i Türkiye* başlıklı yazma bir yapıtı bırakmıştır. 1880–1908 yılları arasında, yani Meşrutiyete kadar, ortaya konulan öbür başlıca gramerler şunlar olmuştur: Selim Sabit (ölm. 1910) *Sarf-ı Osmânî* ve *Nahv-ı Osmânî* (ikisi de 1881), Ali Nazima (ölm. 1935) *Lisân-ı Osmânî* (1884), Mehmet Rifat (ölm. 1909): *Külliyât-ı Kavâid-i Osmânîye* (1885), Mihrî (ölm. 1938): *Mutavvel Sarf-ı Osmânî* (1888), Ahmet Rasim (ölm. 1932): *Amelî ve Nazarî Tâlim-i Lisân-ı Osmânî* (1890), Şemseddin Sami (ölm. 1904): *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* (1892), Tahir Kenan: *Kavâidi Lisân-ı Türkî* (İzmir, 1892), Necip Âsım (ölm. 1935): *Osmanlı Sarfı* (1894), Ömer Sıtkı: *Mükemmel Kavâid-i Lisân-ı Osmânî* (2 cilt, 1894), Mehmet İhsan (Sungu, ölm. 1946): *Hulâsa-i Lisân-ı Türkî* (1902). Bu arada Mehmet Sadık da Doğu Türkçesinin bir gramerini yayımlamıştır: *Üss-ü Lisân-ı Türkî* (1897). Meşrutiyet yıllarında, batı dilleri gramerleri örnek alınarak, önce Hüseyin Cahit (Yalçın)in (ölm. 1957): *Türkçe Sarf ve Nahv*’i (1908), sonra Ahmet Cevat (Emre, ölm. 1961)ın *Lisân-ı Osmânî: Sarf ve Nahv*’i (3 kısım, 1912–1913) ve Andon Tıngır’ın *Türk Dilinin Sarfı Tahlilisi* (173 s. 1912, bitmemiştir) yayımlanmıştır. Bu yıllarda Askerî Rüştîye Komisyonunun *Türkçe Yeni Sarf ve Nahv*’ı (2 cilt, 1913), bunun yanı başında, Cumhuriyetin ilânına kadar, şunlar da okullara sunulmuştur: Mesut ve Atıf: *Mükemmel Kavâid-i Osmânîye* (1912), Maarif Nezareti Sarf Encümeni’nin *Sarf ve Nahv-ı Türkî*’si (3 cilt İstanbul 1920, 1921) ve Köprülüzade Mehmed Fuad (ölm. 1966) ile Süleyman Saip’in *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* (5 kısım, İstanbul 1923). Bizde 1923–1924 yılları arasında çıkan Türkçe gramerler arasında şunlar da anılmağa değer: Ahmet Cevat (Emre): *Türkçe Sarf ve Nahiv* (3 kısım, 1923), Mithat Sadullah Sander (ölm. 1961): *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv*, 1924. Yıllar geçtikten sonra, 1928’de, Atatürk’ün önderliğiyle harf devrimini hazırlayan Türk Dili Encümeni aynı yılın ağustos ayında *Gramer Hakkında Rapor*’unun eki olarak 69 sayfalık *Muhtasar Türkçe Gramer*’i eski ve yeni harflerle karışık dizilmiş bir şekilde yayımlamıştır. *Gramer Hakkında Rapor*’u, encümenin “lâyiha mu-

harriri” Ahmet Cevat (Emre), üye olarak da Mehmet İhsan (Sungu), Falih Rifkı (Atay), Fazıl Ahmet (Aykaç), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ragıp Hulûsi (Özdem), İbrahim (Grantay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Mehmet Emin (Erişirgil) imzalamışlardır. Gramerin bölümleri şöyledir: I. Fasıl: Fonetik (Savtiyat): ses ve harfler; sadalı harfler, sadasız harfler; sadalı harflerin ahvali; ahenk, ahengin bozulduğu yerler; hece. II. Fasıl: Şekliyat: umumî fikirler; A. Lâhikalar: Türkçede ön-lâhikalar, dahileler; kelimenin hududu; mürekkep kelimeler; mürekkep kelimelerin tereküp tarzları; Arabî ve Farisî terkipler. Lâhikaların taksimatı; lâhikaların neveleri: 1. Teşkil ve tadil (iştikak) lâhikaları, zarf ve sıfat teşkiline dair; vasfiyeti tadil ve tasgire dair; isim teşkiline dair; sıfat teşkiline dair; mücerret isimlere dair; muşahhas isimlere dair; 2. Tasrif lâhikaları; isim hallerinin alâmetleri; şahsî ve işarî zamirlerin tasrifi; sıla isimleri ve tasrifleri. B. Fiillerin tasrifi: fiillerin tasrifine hizmet eden lâhikalar, zamanlar; mürekkep zamanlar; mürekkep zamanların tasrifi hakkında; muzari (şart, rivayet, hikâye), istikbal (şart, rivayet, hikâye), hal (şart, rivayet, hikâye); şuhudî mazî; naklî mazi; sigalar; tasrif olunur sigalar; sigaların tasrifi hakkında; tasrif olunmaz sigalar; bina lâhikaları -fiilin muhtelif manzaraları: mürekkep fiiller; mürekkep fiillerin muhtelif manzaraları; menfi tasrif; menfi tasrif hakkında, istifham ile tasrif. Her bahsin “tatbikat” bölümü vardır.

Türk Dili Encümeninin bu grameri, o zaman için elden geldiğince yabancı kalıplardan kurtularak Türk dili için “içkin” (Osm. indimâî, Fr. immanent), yani “kendi içinde kalan, kendi iç yapısından çıkarılan” yöneme yakın bir tutumla incelenmiş ve düzenlenmiştir. Türkçe, hele Türkiye Türkçesi, Osmanlı çağından beri, bir Altay dili olarak, Samî aileden olan Arapça ile Hint-Avrupa ailesinden olan Farsçanın etkisi altında kalmış, gramercilerimiz daha çok Arapça gramerinin kalıplarına bağlı kalmışlardır. Fin-Ugor ailesinden olan Macarlar da buna benzer bir durumda bulunmuş ve onların gramercileri uzun bir süre, Hint-Avrupa ailesinden olan Latincenin kalıplarını izlemişlerdir. Tâ ki 1858’de Macaristanda yerleşen Alman asıllı József Budenz (1836–1892), 1863’te Akademi üyesi olduktan, 1872’de de üniversitede kürsü profesörlüğüne getirildikten sonra, öğrencilerinin Macarcayı inceleyip yapı kurallarını meydana çıkarabilmeleri için, “içkin” bir yöntem geliştirmiş ve bunlardan Zsigmond Simonyi ile József Balassa 1895’te bu dilin bilimsel tarihî gramerini (*Tüzestes magyar nyelvten történeti alapan*) yayımladıktan sonra, J. Balassa 1899’da, Zs. Simonyi de 1905’te *A magyar nyelv* (Macar dili) adını taşıyan ve “içkin” bir yöntemle bu dili çözümleyen birer yapıt meydana getirmişlerdir; Simonyi’ninki 485 sayfa tutmaktadır.

Bizde de, gramer çalışmalarımızda bu “içkin” yönteme göre gidilmesi gerekir. “İçkin yöntem”, yukarıda açıklandığı gibi, şekilden daha çok “görev” kavramına dayanır. Örneğin, *bizim bahçe* dendiğinde *bizim*’in iyelik görevi yoktur. Aynı sözcüğün iyelik görevi *bizim bahçemiz*’de görülmektedir. Bu iki sözcük takımından birincinin sorusu *kimin?* değil, *hangi?*, ikincinin ise doğrudan doğruya *kimin?*’dir. Bundan dolayı, birincinin görevi iyelik gösterme değil, “belginleme” (déictique)dir; *bizim bahçe*, hangi bahçe?, şu bildiğimiz bahçe. Aynı alanda *-dan/-den* hali ekinin yalnız “ayrılma göstermek” (ablatif, *ab-lativus*) değil, daha birçok kavramlara hizmet etmektir. Örneğin, *evden geldim*’de ayrılmak anlamı vardır, fakat *köye bu yoldan gidilir*’de ayrılma değil, tam tersine, “izlemek, ayrılmamak” (prolatif, *pro-lativus*) gereği gösterilmektedir; *-dan/-den* çekim eki için daha 20–30 görev gösterilebilir; bu görevler adları ile birlikte ve örneklerle gramer kitaplarına geçirmek gerekir. Çekim hallerinden (Lat. *casus*) ek yerine son-takı ile yapılan “durum”-lara (Lat. *status*) geçerek, *ile*’yı aldığımızda, bunun da birçok görevlerde kullanıldığını görebiliriz. Örneğin, tahtaya *tebeşirle yazdım*’la sinemaya *annemle gittim* cümlelerindeki *ile*, birincisinde “aletlik” (instrumental), ikincisinde ise “birliktelik” (comitatif) görevindedir; *öfke ile bağırды, tane ile satılır* cümlelerindeki *ile*’ler daha başka görevlerde bulunmaktadır. Çoğunlukla gerçek soru edatı olarak kullanılan *mi/mi*’nin de başka görevleri vardır: örneğin; *tembel mi tembel*’de soru değil, “pekitme” (particule assévérative) görevindedir; soru işareti de almaz. Yine aynı alanda, *sana o kitabı vermiştim* ile *sana o kitabı verdi idim* cümleleri: birincisinde zaman tam *-miş*’li, yani geçmişte olup bitmiş birşey, ama belirsiz, verdiğimi belirsiz olarak hatırlıyorum; fakat ikincisinde belirlilik ve kesinlik vardır, sana verdi idim, iyi hatırlıyorum, o an şimdi gözümün önündedir. Biri *-miş*’li geçmişin geçmişi, öbürü *-di*’li geçmişin geçmişi. yine, “üç çavuş” ile “üç ahbap çavuşlar”, “yedi cüce” ile “yedi cüceler” arasındaki fark: burada *-lar/-ler* eki çoğullukla birlikte belirticilik (yani harf-ı tarif, article, Fr. les, İng. the, Alm. die) görevindedir de. Bu ve daha başka görevlere birer Türkçe terim bularak gramer kitaplarına geçirmek gerekir. Dil, her görev için özel bir şekil yaratmamış olduğu için, şekillerin sayısı az, görevlerin sayısı ise hemen hemen sınırsızdır. Bunun için, dilin gerçek “teşrih”i, şekillerle birlikte, şekillerin arkasında gizli kalan, yer yer de hiçbir şekle bağlı olmayan görevleri araştırıp meydana çıkarmakla yapılabilir. Bu işin yöntemi de “içkin yöntemle çözümlenme” dediğimiz yoldur.

*

Türk Dili Encümeninin 1928’deki gramerinden hemen sonra, gramer-cilerimizden birçoğu encümen gramerinin esaslarına göre ve yeni harflerle

okul gramerleri yayımlamışlardır: Mithat Sadullah (Sander): *Yeni Türkçe Gramer Dersleri*, 2 cilt, 1929; Peyami Safa; *Türk Grameri*, 2 cilt, 1929–1931, İbrahim Necmi (Dilmen): *Türkçe Gramer*, 2 cilt, 1930; M. Baha (Toven): *Yeni Türkçe Gramer*, 1930; Necmettin Halil (Onan) ve Ahter N. (Onan): *Dilbilgisi (Gramer)*, 2 cilt, 1930; ayrıca, 1932’de Türk Dil Kurumunun kuruluşundan ve Birinci Türk Dil Kurultayından sonra, Gramer-Sentaks kolbaşı-sı olarak Ahmet Cevat (Emre): *Türçede Kelime Teşkili*, I, II, 1933; *Ekler Lûgatçesi*, 1934. Ayrıca Kâzım Nami (Duru): *Türk Gramerine Yardımcı Kitap*, 1933. 1935 yılı sonu ile 1938 yılı arasına Güneş-Dil Teorisi girmiştir.

Yurdumuzdaki bu oluşmalardan Avrupa’ya döndüğümüzde, 1839’da Kazanlı Mehmet Ali Kâzım Beg’in (1802–1870) Rusça olarak Türk-Tatar dilinin genel gramerini (*Obşçaya grammatika turetsko-tatarskago yazıka*), Finli Alexander Castrén’in (1813–1852) 1857’de Koybal-Karagas Türkçesinin gramerini, Alman asıllı Ruslardan Wilhelm Radloff’un (1837–1918) de kuzey Türk dil ve lehçelerinin karşılaştırmalı fonetiğini (*Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen*, I. *Phonetik*, 1882–1883) ortaya koyduklarını görürüz. Türk dil ve lehçelerinin ilk tarihsel fonetiği ise 1902’de Danimarkalı Vilhelm Grønbech (1873–1948) tarafından işlenerek yayımlanmıştır. *Forstudier til tyrkisk Lydhistorie*. Macarlardan Gábor Bálint (1844–1913) 1875–1877 yıllarında Kazan Türkçesinin 3 bölümlü geniş bir gramerini (*Kazâni-tatâr nyelvtanulmányok*, Ignac Kúnos (1862–1945) da 1905’te metin örneklerini ve küçük bir sözlüğü de içine alan bir Osmanlı Türkçesi gramerini yayımlamıştır: *Osmân-török nyelvkönyv*, *Mecmûa-i Lisân-ı Osmânî*.

Yine Avrupa’da Jakob Grimm’in tarihsel Almanca gramerinden sonra, Ferdinand Brunot ile Charles Bruneau (18 cilt, 1905–1960), Kristoffer Nyrop (6 cilt, 1904–1930) ve Wilhelm Meyer-Lübke (2 cilt, 1913–1921) Fransızcanın, Otto Jespersen (7 cilt, 1909–1949) İngilizcenin, Ernst Kieckers da Eski Yunancanın (4 cilt, 1925–1926) ve Latincenin (2 cilt, 1930–1931) geniş tarihsel gramerlerini, daha yakın zamanlarda da József Szinnyi (1922) ile Gyula Décsy (1965) Fin-Ugor dillerinin, Björn Collinder (1960) Ural dillerinin, Gustaf J. Ramstedt (3 cilt, 1957–1966) ile Nikolaus Poppe (1960) Altay dillerinin karşılaştırmalı gramerlerini meydana getirmişler, Albert Cuny de Hamî-Samî ve Hint-Avrupa dillerinin gramer-öncesini (*études prégrammaticales*) incelemiştir (3 cilt, 1924–1946). Bu arada Yakın Doğu’daki ölü dillerin gramerlerini işleyip meydana getirmiş olanlardan Sumerologlar (Fr. Delitzsch, St. Langdon, C.J. Gadd, A. Poebel, A. Deimel, A. Falkenstein v.b.) Akkadistler (Fr. Delitzsch, B. Meissner, A. Ungnad, W. v. Soden v.b.), Eyp-

tologlar (A. Erman, H. Grapow, A. H. Gardiner, E. Erdel v.b.), Hititologlar (B. Hrozný, E. Forrer, L. Delaporte, E.H. Sturtevant, J. Friedrich v.b.) ile 1887'de ortaya koyduğu Uluslararası Esperanto dilinin gramerini düzenleyen L. Zamenhof da burada anılmalıdır.

Genel olarak gramer alanında, Heymann Steinthal gramerle mantık ve psikolojiyi bir arada incelemiş (*Grammatik, Logik und Psychologie*, 1855), Raoul de La Grasserie gramatikal kategorilerle (*La categorie du temps., des modes., des voix., du genre...* 1888-1911) söz bölüklerini (1887-1914) birer birer ele almış, Paul Cauer de klasik gramerin savunmasını (*Grammatica militans*, 1898) yapmıştır. İsveçli Adolf Noreen, dili bilimsel olarak inceleyip çözümlen ilk gramercilerden biridir (*Vårt Språk = "Dilimiz"*, 9 cilt, 1903-1925; Alm. çev. *Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache = Dilin bilimsel incelenmesine giriş*, 1923). Büyük Alman düşünürü ve bilgini Johann G. Herder'in (1744-1803) "İnsan tarihinin felsefesi üzerinde düşünceler" (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784-1791) adlı yapıtı ile Wilhelm von Humboldt'un 1836'daki "İnsan dilinin yapı bakımından farklılığı ve bunun insan ırklarının manevî gelişmesi üzerindeki etkisi" (*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*) adlı kitabını esas alarak dilin iç yapısını ve fikir gramerini inceleyen modern gramercilerden biri Leo Weisgerber olmuştur (*Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik*, 1960). Dilimizin bu şekilde incelenmesine iyi bir örnek olarak önümüzde bulunmaktadır. Yine W. v. Humboldt'a bağlı olarak, Alman filozoflarından Edmund Husserl (*Logische Untersuchungen*, 3 cilt, 1900-1901) ile Anton Marty (*Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachwissenschaft*, 3 cilt, 1908) gramerin felsefî genel konularını incelemişlerdir. Modern bir genel gramer yazma deneyini de Danimarkalı Louis Hjelmslev yapmıştır (*Principes de grammaire générale*, 1929); aynı alanda Peter Hartmann'ın da iki önemli yapıtı vardır (*Untersuchungen zur allgemeinen Grammatik*, 3 cilt, 1956-1957 ile *Zur Konstitution einer allgemeinen Grammatik*, 1961). Dil yapısı ile gramerin ilişkisini K.F. Beckers da incelemiş (*Grammatik und Sprachstruktur*, 1966), A. Galichet (*Essai de grammaire psychologique*, 1944), J.R. Kantor (*An Objective Psychology of Grammar*, 1950) gramerin psikolojisi üzerinde durmuşlardır. Danimarkalı Otto Jespersen, geniş bir alanda, gramerin felsefesini (*The Philosophy of Grammar*, 1924), gramerin mantıkla ilişkisini (*Sprogets Logik*, 1913, İng. *Logic and Grammar* 1924) ve gramer sistemini (*The System of Grammar*, 1933) bize açıklamıştır; gramerin mantıkla ilişkisi alanında Ruslardan V.Z. Panfilov'un da bir yapıtı vardır: *Grammati-*

ka i logika, 1965, İng. çev. *Grammar and Logic*, 1968. Sovyet Bilginler Akademisi genellikle gramer alanında kollektif yapıtlar da yayımlamış bulunmaktadır: “Grammatikal yapı sorunları” (*Voprosi grammatičesko stroya*, 1955) ile “Betimlemeli gramer düzenleme sorunları” (*Voprosi sostavleniye opisatelnuh grammatik*, 1961). Norveç’li Hjalmar Falk gramerin tarihsel esaslarını (*Grammatikens historiske Grundlinjer*, 1923), İngilizlerden Edward A. Sonnenschein gramerin ruhunu (*The Soul of Grammar*, 1927), Almanlardan Theodor Kalepky (*Neuaufbau der Grammatik*, 1928) ile Peter Hartmann (*Theorie der Grammatik* 4 cilt, 1959–1962) gramer kuramını açıklamışlar, R.H. Robins de Eski ve Orta çağlardaki gramer kuramlarının tarihçesini yapmıştır (*Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe*, 1951); bunu G.L. Burssill-Hall izlemiştir: *Speculative Grammars of the Middle Ages*, 1971. İspanyollardan Rodolfo Lenz (*La oración y sus partes*, 1920), Danimarkalı Viggo Brøndal (*Ordklasserne, Parties orationis*, 1928), Ruslardan da İvan İ. Meşçaninov (*Çleni prelojeniya i çastı reçi*, 1945) söz bölüklerini, Viggo Brøndal (*Morfologi og Syntax*, 1932), Eugene A. Nida (*Morphology*, 2 cilt, 1940) şekilbilgisini, Rudolf Carnap (*Logische Syntax der Sprache*, 1934), Noam Chomsky (*Syntactic Structures*, 1957; *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965) ve Peter Hartmann (*Syntax und Bedeutung*, 1964) sözdizimini incelemiştir. Amerikada yapısal dilbilimin kurucularını, Edward Sapir (1884–1939) ile Leonard Bloomfield’i (1887–1949) izleyen ve bu kuramı gramer alanında da geliştirenlerin yanısında Zellig S. Harris (*Methods in Structural Linguistics*, 1951), Roman Jakobson ile Morris Halle (*Fundamentals of Language*, 1956), André Martinet (*A Functional View of Language*, 1962; Fr. çev. *Langue et Fonction*, 1969; *Eléments de linguistique générale*, 1967) ve Emile Benveniste (*Problèmes de linguistique générale*, 1966) yapısal gramer sorunlarını da ele almışlar, daha yeni akımlar alanında da E. Bach (*An Introduction to Transformational Grammars*, 1964) ile M. Gross (*Grammaire transformationnelle*, 1968) dönüşüm gramerini, N. Ruwet (*Introduction à la grammaire générative*, 1967) ile N. Chomsky (*Topics in the Theory of Generative Grammar*, 1966) doğurucu grameri, S. Lamb (*Outline of Stratificational Grammar*, 1966) katmanlanma gramerini, R.L. Longacre da dillerin “Gramerlerini Bulma Yolları”nı (*Grammar Discovery Procedures*, 1964) açıklamıştır. Gramer incelemelerine ayrılmış olan *Studia Grammatica* adlı dergi 1962’den beri Berlin’de yayımlanmaktadır. Kollektif bir yapıt olarak da Paris’te “Journal de Psychologie” dergisinin 1950’de yayımladığı *Grammaire et Psychologie* adlı özel sayı gösterilebilir; burada Eric Buysens, L. Hjelmslev. A. Martinet gibi dilcilerin “yapısal gramer” ilkelerine göre yazdıkları yazılar vardır. P.

Guiraud, halk için yazılmış “Gramer” (*La Grammaire*, 1967) adlı derli toplu küçük bir kitap yayımlamıştır.

*

Türlü bakımlardan gramer konusu üzerinde yapılan bu ayrıntılı çalışmalarından Türkiye’ye döndüğümüzde, Atatürk’ün ölümünden birkaç yıl sonra, 1941’de, Yüksek Gramer Komisyonu’nun toplandığını görürüz. Maarif Vekili ve Türk Dil Kurumu Başkanı Hasan Âli Yücel, başlıca, ortaokul gramer derslerinde kılavuz olmak üzere ve anket olarak Tahsin Banguoğlu’na yazdırmış olduğu *Ana Hatlarile Türk Grameri* (96 sayfa, 1940) adlı yapıtın sorunlarını topluca konuşmak için 41 kişilik bir gramerciler heyetini toplandıya çağırılmıştı. 7-12 temmuz 1941’de Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde toplanan bu komisyon çalışmalarına başladıktan az sonra ikinci bir ana konu gündeme alındı: Türk Dil Kurumu Gramer-Sentaks kolbaşısı Ahmet Cevat Emre’nin “yeni gramer metodu” konusundaki önergesi. İstanbul Üniversitesi Umumî Lengüistik profesörü Ragıp Hulûsi Özdem’in yardımını da görmüş olan ve kısa bir tartışmadan sonra komisyonca kabul edilen “Ana Hatlarile Türk Grameri”nin klasik kalıplara uyan ana bölümleri şunlardı: I. Fonetik: 1. Türkçenin sesleri, 2. Seslerin birleşmesi; II. Morfoloji: 1. Kelime tasrihi, 2. Kelime teşkili; III. Sintaks: 1. Tayin grupları, 2. Hüküm grupları. Ahmet Cevat Emre’nin ortaya koyduğu sorun ise daha yaygın ve köklü idi ve kökü ile tarihçesi 1922 yılına dayanıyordu.

Fransızcanın ciltler dolusu tarihini yazan Paris Edebiyat Fakültesi dekanı ve Eski Yazılar ve Güzel Yazıtlar Akademisi üyesi, yukarıda adı geçen Fransız dilcisi Ferdinand Brunot (1860-1938), 1922’de “Düşünce ve Dil” (*La Pensée et la langue : Méthode, principes et plan d’une théorie nouvelle du langage*, 982 s., 5 ayırım, 25 bölüm, 326 konubaşı, 1922, yeni bas. 1926, 1936), adlı koca bir yapıt ortaya koymuştu. Bunda, dil ve gramer, alışılan kalıplara göre değil, düşüncenin kalıplarına ve kategorilerine göre çözümlenerek incelenmiş ve o sıraya göre düzenlenmişti. Buna göre de gramerde ele alınacak ilk konunun ses-harf-sözcük değil, doğrudan doğruya düşüncenin tüm anlatımı olan söz ve cümle olması gerekiyordu. Gramerde dil olgularının sınıflanması şekillere göre değil, fikirlere göre yapılması isteniyordu. Paris’te Jacques Damourette (1873-1943) ile Edouard Pichon’un (1890-1940) yayımladığı *Essai de grammaire de la langue française : Des mots à la pensée* (7 cilt, 1911-1957) adlı gramerde ise Ferdinand Brunot’nun fikirleriyle çelişerek, fikirden kelimeye değil, kelimedenden fikire gidildiği ileri sürülmüştü. Ferdinand Brunot’nun kitabı başlıca şu konuları ele almıştı:

I. 1. Genellikler: haykırılar, sözcükler, bunların arasındaki bağıntı; bildiriş; varlık, nesne ve eylemlerin sunumu; anlatım, fikirler ve cümlecikler; cümleciğin başka şekilleri; kısaltmalı cümlecik; kezlemeli şekiller; tüm öğeli cümlecik; cümlecikten cümleye; cümleciklerin kümelenmesi; cümlenin anlamı ve şekli; Fransızcada cümlenin kuruluşu. 2. Varlıklar. Nesnelere. Fikirler ve bunların adları. 3. Doğal cins ve dilbilimdeki cins. 4. Sayı. 5. Belirlilik ve belirsizlik. 6. Orunlama (temsil). II. 7. Olgular. 8. Özne. Şahıs. 9. Eylemin değeri. 10. İkincil nesne. Başka tümleçler. III. Durum özellikleri ve kiplik. 11. Durum özellikleri. 12. Yargımıza, duygumuza ve irademize göre olgular. IV. Varlıkların, nesnelere ve edimlerin nitelenmesi. 13. İralama ve ıralayıcı nitelikler. 14. Dilin ıralayıcı nitelik olarak kullanılan öğeleri. 15. İralayıcı niteliklerin sözdizimi. 16. Başlıca ıralayıcı nitelikler. Bunların kullanılışı. 17. İralayıcı niteliklerde meydana gelen değişiklikler. V. Bağıntılıklar. 18. Bağıntılıklar ve bunların anlatımı yolları. 19-20. Mantıklı olmayan bağıntılıklar. 21-24. Mantıklı bağıntılıklar. 25. Varsayımlar.

1928'de kurulan Türk Dili Encümeni "Muhtasar Türkçe Gramer"i yayımladıktan sonra dağılmamış, katılan yeni üyelerle birlikte dil araştırmalarını ilerletmeğe çalışmıştı. Fakat ödeneği kesilen encümenin uzman üyelerine para verilebilmesi için bunların yabancı dillerden çeviri yapmaları istenmiş, Ragıp Hulûsi Özdem'e Léonce Roudet'nin "Eléments de phonétique générale"i (1910), Ahmet Cevat Emre'ye de Ferdinand Brunot'nun "La Pensée et la langue"ı (1922, yeni bas. 1926) gösterilmişti. Cevat Emre bu kitapta ortaya atılan yeni yöntemden esinlenerek 504 sayfalık *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Lâyiha, I.* adlı bir kitap yazmış, Maarif Vekâleti de 1931'de bunu yayımlamıştı. İçindekiler şunlardı: Medhal: Eski ve yeni dil bilgileri; Lisan; Kelimenin neveleri; Lakırdı bölükleri, I. Kısım: 1. Nidadan cümleye, 2. Mahluklar, şeyler, fikirler ve isimler; 3. Erkeklik ve dişilik-cinsiyet 4. Sayı-kemiyet; 5. Tayin; 6. Temsil; II. Kısım: 1. Aksiyon -fiiller; 2. Subjekt; 3. Aksiyonun şumulü: sübjektif aksiyon -subjekt; objektif aksiyon -objekt; 4. İkinci objekt. Bu yapıtın ikinci cildi yayımlanmamış, Ferdinand Brunot'nun yeni yöntemi de bize tam olarak aktarılmamıştı. Buna karşılık, Cevat Emre aynı yılda ortaokullarımız için yeni yöntemiyle *Türk Dil Bilgisi* adlı bir gramer yayımlamıştı. Brunot, Fransa'da eski formel gramerciliğe karşı açtığı savaşı durdurmamış ve Fransız Akademisininin 1932 yılında, üyelerinden tanınmış yazar Abel Hermant'la bir yardımcısına yazdırıp anonim olarak yayımladığı 253 sayfalık *Grammaire de l'Académie Française* adlı yapıtı aynı yılda *Observations sur la Grammaire de l'Académie Française* (127 sayfa) adlı karşı yapıtıyla eleştirmiş, kınamış ve tam 270 yerine takılarak yüzlerce

yanlış ortaya çıkarmış ve sonsöz olarak alaylı bir şekilde şöyle demişti: “Akademini grameri iyi giydirilmiş, tuvaleti tamam bir varlığa benzer; kâğıdı, baskısı mükemmeldir fakat elbisesinin üzerinde bazı lekeler var, bunlardan çoğu hemen çıkarılabilir. Geleneğe bağlı kalmak, kokmuş su birikintisi haline gelmek demek değildir. Akademini grameri yama kaldıramaz; bunu yok edip yeni yöntemle bir yenisini yazmak gerekir”. Başka eleştiriciler de Akademini gramerini “yanlış kurallar el kitabı” olarak nitelmişlerdi. Bu tartışmalar sürüp giderken Brunot’un yöntemini kabul eden altı gramerci, birkaç yıl sonra, 1936’da, “XX. yüzyıl Larousse grameri” (Grammaire Larousse du XXe siècle, 467 sayfa) başlıkla bir yapıt ortaya koymuşlardı. Bu grameri meydana getiren ekipin başında Sonbonne profesörlerinden gramerci Félix Gaiffe bulunuyordu. Brunot’un fikirlerine ve yeni gramer yöntemine uyararak, Fransızcanın tarihi, sözcük hazinesi ve sesleri konusunda kısa bir girişten sonra asıl gramer incelemesine cümle ve cümleciklerle başlamışlardı. Sonra söz bölüklerine ve başka konulara geçilmişti.

İşte Ahmet Cevat Emre, 1941’de, Yüksek Gramer Komisyonunun toplanacağını haber alır almaz, *Muhtaç Olduğumuz Gramer Inkılâbı ve Gramerimiz İçin* başlıklı kitap ve broşürleri yayımlayarak Brunot’ya dayanan eski tezini savunmaya koyulmuştu. Cevat Emre bu tezini Komisyona bir önerge olarak sundu, uzun tartışmalardan sonra şöyle bir karar verildi: “Yüksek Komisyon, henüz tam olarak pişmemiş görünen bu meseleyi, daha ziyade metot meselesi olduğu için, önemle göz önünde tutulmak üzere, Vekilliğin metotlar ve ölçüleri seçecek olan kuruluşuna bırakmak”. Komisyonun seçtiği bir komite gramer terimlerini işleyerek aynı 1941 yılında yayımlamıştır (“Türk Dili -Belleten”, seri II, sayı 11-12, 1941; ayrıca: “Felsefe ve Gramer Terimleri”, T.D.K., 1942; daha sonraki terim çalışmaları için bk. “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”, T.D.K., 1949, ve Vecihe Hatiboğlu: “Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü”, T.D.K., 1969). 1941’deki gramer terimleri, yer yer, Osmanlı Türkçesi gramerinden ve kalıplaşmış terimlerinin tercümesinden ayrılarak, “içkin” bir çözümleme ile işlenmiştir; örneğin, *ettirgen* (Osm. müteaddiden tadiye, Fr. factitif) ile *oldurgan* (Osm. lâzımdan tadiye, Fr. causatif) ayırtı yapılmış, fikirleri buna alıştırmak için de bir süre *ettirgen’e araçlı geçişli*, *oldurgan’a da yapma aşımlı* denmiştir. Daha ileri gidebilmek için, İsveçli Adolf Noreen’in yukarıda anılan “Dilin bilimsel incelenmesine giriş” adlı kitabının dilimize çevrilerek komisyon üyelerine dağıtılması faydalı olabilirdi; fakat bu yapılmamıştı. Türk Dil Kurumunun 1949’da yayımladığı *Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nün* yöntemi Türk diline daha “içkin” bir nitelikte olmuştur. Bu arada 1941’de, A.Atıf Tüzüner’in *Yeni Gramerlerimiz* adlı bir araştırması da çıkmıştır.

Komisyon dağıldıktan sonra, Maarif Vekilliği, ilkokullar için, Avni Başman ile Necmettin Halil Onan'a hazırlattığı *Dilbilgisi* adlı kitabı 1942'de yayımlamış, fakat bunda ne Ferdinand Brunot'nun ne de Ahmet Cevat Emre'nin ileri sürdükleri yöntemlere yanaşılmamıştır. Örneğin, ismin halleri konusunda yalnız şekillere bağlı kalınmıştır. Öğrencilere ödev olarak verilen alıştırmalarda "aşağıdaki cümlelerde -dan/-den halinde bulunan isimlerin altlarını çiziniz" demekle yetinilmiştir. Öğrenci, düşünmeden, anlamları çözümlenmeden, alışkanlıkla şeklin kölesi olarak, verilen alıştırmalarda bulunan -dan/-den'lerin altını 1 dakikada çizip ödevini bitirmiştir. Halbuki, ideal yol şu olacaktı: şekilleri bulup altlarını çizmek ve her bir şeklin görevini, taşıdığı anlamı inceleyip bulmak. Yalnız ismin hallerinde değil -bunların şekilleri vardır- şekilsiz durumlarda da değişik görevler bulunabilir; örneğin, *gitsin* emirdir, fakat *varsın gitsin* emir değil, bir hoşgörüdür; bilimsel gramerde buna *tolératif* derler, yani "hoşgörü kipi". Fikir kategorileri ve görev çeşitleri önem ve pedagojik uygunluk bakımından derecelendirilerek azar azar ilkokullarımızda, ortaokullarımızda, hatta lise ve üniversitelerimizde gösterilip öğretilmesi gerekmektedir.

Vekilliğin 1942'deki *Dilbilgisi*'ni başlıca şu gramerler izlemiştir: Necmettin Halil Onan: *Dilbilgisi* (ortaokul) I, ve II, 1943; Tahir Nejat Gencan: *Ortaokullar için Yeni Dilbilgisi*, 1946; Mustafa Nihat Özön -Kemal Demiray: *Alıştırma Dilbilgisi*, 1948; Kemal Demiray: *Dilbilgisi* (lise I ve II), 2 cilt, 1950; Tahir Nejat Gencan: *Dilbilgisi* (lise I ve II), 2 cilt 1950, 1951; Haydar Ediskun-Baha Dürder: *Örnek Dilbilgisi* (lise I ve II), 2 cilt, 1950-1953; Mithat Sadullah Sander: *Türkçe Dil Bilgisi Dersleri*, I ve II, 1951; Peyami Safa: *Dilbilgisi. Okul Grameri*, 1951; Beşir Göğüş-Kemal Demiray: *Dil Bilgisi* (lise I ve II), 2 cilt, 1951; Beşir Göğüş: *Faydalı Dilbilgisi*, 1957; Kemal Demiray: *Temel Dilbilgisi*, 1963 v.b. Ayrıntılı gramerlerden: Ahmet Cevat Emre: *Türk Dilbilgisi* (T.D.K.) 618 sayfa, 1945); Tahir Nejat Gencan: *Yazın bilgileri ve Tarihsel Dilbilgisi*, 1947, *Dilbilgisi* (T.D.K.), 412 sayfa, 1966; Haydar Ediskun: (1909-1971) *Yeni Türk Dilbilgisi*, 414 sayfa, burada anılabilir. Cevat Emre'nin grameri, tarih boyunca dilimizin gelişmesini de izlemekle birlikte, Ferdinand Brunot'nun gösterdiği yoldan yürümeğe de çalışmıştır. Kitabın başlıca bölümleri şunlardır: Giriş; I. Anlam bakımından kelimeler; II. Yapılış bakımından kelimeler; III. Sözdizimi bakımından kelimeler; IV. Fiil бүkünü; V. Anlatımda tümleyici üyeler; VI. Sontakılar; VII. Ulaçlar; VIII. Temsil; IX. Belirtme, sanlama; X. Karşılaştırma; XI. Kipler; XII. Anlatım dizileri-bağlaçlar, şart dizileri, XIII. Duyusal anlatış yöntemleri-ünlemler. Görüldüğü gibi, bu yöntemde "görev" kavramına yer verilmemiştir. Cevat Emre'-

nin daima şekle bağlı kalan *Türkçede İsim Temelleri* (T.D.K.) 1943, *Türkçenin Yapılışı* (T.D.K., 1942 ve Fransızcası: *Sur la Formation du Langage*, T.D.K., 1938), *Türk Lehçeleri Mukayeseli Grameri, I. Fonetik* (T.D.K., 1949) ve *Osmanlıca Grameri* (1948) başlıklı yapıtları da vardır. Anadolu ağızları gramerlerinden Ömer Asım Aksoy'un *Gaziantep Ağzı* (3 cilt, 1945-1946, I. *Gramer: Fonetik-Morfoloji-Sintaks*), Zeynep Korkmaz'ın *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi (Fonetik)*, 1956, Rumeli ağızlarından da Julius Németh'in "Vidin Ağzı" (*Die Türken von Vidin: Sprache, Folklore, Religion*, 420 s. Peşte, 1965) burada anılabilir. Ali Ulvi Elöve, Jean Deny'nin 1921'deki *Grammaire turque. Dialecte Osmanli* adlı hacimli yapıtını, not katmalarıyla, *Türk Dili Grameri* başlığıyla dilimize çevirmiştir (1941-1953). Tahsin Banguoğlu *Türk Grameri* başlıklı bir yapıt meydana getirmeğe başlamış fakat bunun ancak I. bölümü olan *Sesbilgisi*'ni yayımlayabilmiştir (T.D.K. 1959). Muzaffer Tansu'nun *Türk Dilinin Entonasyonu* (1941), *Eksperimental Bakımından Türk Fonetigi* (1941) ve *Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe* (T.D.K., 1963) adlı yapıtları vardır. Üniversiteler için, Muharrem Ergin *Osmanlıca Dersleri, (I. Türk Dilbilgisi, 1958, II. Eski Yazı, Arapça Unsurlar, Farsça Unsurlar, Aruz, Metinler, 1958)*, Faruk K. Timurtaş da *Osmanlıca I (Eski Yazı, Gramer, Metinler, 1962)* ve *Osmanlıca Grameri (Eski Yazı ve İmlâ, Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi, Aruz, 1964)* başlıklı gramerler meydana getirmişlerdir. Bunların yanıbaşında gramerin sözcük yapma bölümü konusunda da yayınlarımız olmuştur: Besim Atalay: *Türkçemizde men-man* (T.D.K., 1940), *Türk Dilinde Ekler ve Kökler* (T.D.K., 1941), *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (T.D.K. 1946); Mehmet Ali Ağakay: *Türkçede Kelime Yapı Yolları* (T.D.K., 1943); Ali Galip Pekel: *Türkçede Kelime Üreme Yolları* (1943); Mecdut Mansuroğlu: *Türkiye Türkçesi Söz Yapımı Üzerinde Bazı Notlar* ("Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", 1960), Hikmet Dizdaroğlu: *Türkçede Sözcük Yapma Yolları* (T.D.K., 1962), *Dilbilgisi Sorunları* (T.D.K. 1967, 1952-1967 yıllarında "Türk Dilli" dergisinde yayımlanan dilbilgisi konuları ile ilgili yazılar). Ayrıca, A.C. Emre: *Türkçede Cümle* (T.D.A.Y., 1954), Mecdut Mansuroğlu: *Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcılar* (T.D.A.Y., 1955), Hikmet Dizdaroğlu: *Türkçede Füller* (T.D.K., 1963), Beşir Göğüş: *Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış* (T.D.A.Y., 1970), Üniversitelerde Vecihe Hatiboğlu, Zeynep Korkmaz (*Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 1962), Necmettin Hacıeminoğlu, Ali Fehmi Karamanhoğlu, Kemal Erarslan v.b. türlü yapıtlarında grammatikal çözümlemelerde de bulunmaktadır. Ahmet Caferoğlu da *Türk Dili Tarihi Notları* (2 bölüm, 1943-1947), *Türk Dili Tarihi* (2 cilt, 1958-1964, 1. cildin

yeni bas. 1970) adlı yapıtları meydana getirmiştir. Talât Tekin'in de Amerika-da Indiana Üniversitesi tarafından yayımlanmış bir "Orhon Türkçesi Grameri" (*A Grammar of Orkhon Turkic*, 1968) vardır.

Yabancılardan başlıca şu dilciler Türk dilinin yapısını incelemişlerdir: I. Bérézin: *Recherches sur les dialectes musulmans, I. Système des dialectes turcs*, Kazan 1848; W. Radloff: *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türk-Sprachen* ("Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk", seri VIII, cilt VII/7, 1906); K. Grönbech: *Der Türkische Sprachbau, I.*, Kopenhag 1936; N. K. Dmitriev: *Stroy turetskogo yazıka*, Moskova 1939, *Turetskiy yazık*, Moskova 1960, *Stroy tyurkskih yazıkov*, Moskova 1962; M. Räsänen: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* Helsinki 1949; C.F. Voegelin -M.E. Ellinghausen: *Turkish Structure* ("Journal of the American Oriental Society", XCIII/1, 1943; Türk. çev. *Türkçenin yapısı*, "Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi III/4 ve 5, IV/1, 1945); T. Kowalski: *Próba charakterystyki języków tureckich* ("Myśl Karaimska", XXIII, 1946); J. Deny: *Structure de la langue turque* ("Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris", IX, 1950); L. Bazin: *Structure et tendances communes des langues turques* ("Philologiae Turcicae Fundamenta", I.) Wiesbaden 1959; N.A. Baskakov: *Tyurkskie yazıki*, Moskova 1960, *Vvedeniye v izucenie tyurkskih yazıkov*, Moskova 1962, 2. bas. 1969; A. Zajaczkowski: *K voprosu o strukture kornya v tyurkskih yazıkağ* ("Voprosi Yazıkoznaniya", No. 2, 1961); E. Frankle: *Word Formation in the Turkic Languages*, New York 1948. Moskova'daki Sovyetler Bilimler Akademisinin kolektif yayını olarak: *Issledovaniya po sravnitel'noy grammatika tyurkskih yazıkov*, I, *Fonetika*, 1955; II. *Morfologiya*, 1956; III. *Sintaksis*, 1961; IV. *Leksika*, 1962; ve *Tyurkskie yazıki* ("Yazıki Narodov SSSR", cilt 2, Moskova 1966; Türkiyede ve Çinde konuşulan Türk dil ve lehçeleri bunda yoktur). Türk dil ve lehçelerinin gramer özetleri şu kolektif yapıtlarda yer almıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I., Wiesbaden 1959; *Turkologie* ("Handbuch der Orientalistik" I. küme, 5. cilt, 1. bölüm, Leiden/Köln, 1963). Türk dil ve lehçelerinin toplu karşılaştırmalı grameri K.H. Menges'in *The Turkic Languages and Peoples* (Wiesbaden, 1968) adlı yapıtında vardır. Bunların karşılaştırmalı fonetiğini de A.M. Şerbak *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov* (Leningrad, 1970) adlı kitabında vermiştir. Ortaçağ Asya yazı dillerinin gramerini de C. Brockelmann *Ost-türkische Grammatik der Islamischen Litteraturspachen Mittelasiens* (Leiden, 1954) adlı kitabında işlemiştir. Bizi yakından ilgilendiren eski Türkçe dil ve lehçeleri gramerlerinden şunlar burada sıralanabilir: karşılaştırmalı gramer

gereçleri olarak: W. Bang: *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksp-rachen*, I ve II (“Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften”, 1916, 1917), *Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, 4 bölüm, (“Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften”, 1917–1921); Kök-Türkçe ve Uygur Türkçesi için: A.v. Gabain: *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 2. bas. Wiesbaden 1950; Çağatay Türkçesi için: A.M. Şçerbak: *Grammatika starouzbekskogo yazıka*, Moskova-Leningrad 1962, J. Eckmann: *Chagatay Manual*, Bloomington-Den-Haag, 1966.

Yakın zamanlarda yurt dışında Türkiye Türkçesinin gramerleri şu Türkologlar tarafından işlenerek üniversite öğrencileri, devlet memurları ve genel okuyucular için yayımlanmıştır: Almandada: A. Müller - H. Giese: *Türkische Grammatik*, 1889; J. J. Manissadjian: *Mürşid-i Lisân-ı Osmâni: Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache*, Stuttgart 1893; K. Jehlitschka: *Türkische Konversations-Grammatik*, Hildberg 1895; V. H. Hagopian: *Ottoman Turkish Conversation-Grammar*, Heidelberg 1907; J. Németh: *Türkische Grammatik*, Berlin 1917 (İng. adaptasyon: T. Kalasi Kun: *Turkish Grammar*, Den Haag 1962); G. Weil: *Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache*, Berlin 1917; H. Jansky: *Lehrbuch der türkischen Sprache*, Leipzig, 1943, 6. bas. Wiesbaden 1966; Fr. adaptasyon: E. Missir: *Eléments de langue turque*, Paris 1949); L. Peters: *Grammatik der türkischen Sprache*, Berlin 1947; H. J. Kissling: *Osmanische-türkische Grammatik*, Wiesbaden 1960. Sovyetler Birliğinde: A. N. Samoyloviç: *Kratkaya uçebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1925; V. A. Gordlevskiy: *Grammatika turetskogo yazıka*, Moskova 1928; H. Djevdetzade -A. N. Kononov: *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka*, Leningrad 1934; A. N. Kononov: *Grammatika turetskogo yazıka*, Moskova-Leningrad 1941, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskova-Leningrad 1956; E. V. Sevortyan: *Fonetika turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskova 1955; S. S. Mayzel': *İzafet v turetskom yazıke*, Moskova-Leningrad 1957. Fransada: N. M. Mallouf: *Grammaire élémentaire de la langue turque*, Paris 1862, 2. bas. 1889; J. Deny: *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris 1921, *Principes de grammaire turque (“Turk de Turquie”)*, yalnız fonetik bölümü, Paris 1955. Yurdumuzda Fransızlar tarafından yayımlanan Türkçe gramerler: R. Youssouf (=le P. Joseph Reali, S. J.): *Grammaire complète de la langue ottomane*, Istanbul 1892; F. E. L. (=Frere Eustache Louis): *Grammaire complète de la langue turque*, Istanbul 1907. İsviçrede: R. Godel: *Grammaire turque*, Cenevre 1945; H. Appenzeller: *Türkische Konzentrationsgrammatik*, Zürich 1948. İtalyada: L. Bonelli: *Elementi di grammatica turca osmanli*, Milano 1899; E. Rossi: *Manuale di lingua*

turca, I. Grammatica, Roma 1939. Macaristanda: G. Bálint: *Török nyelvtan*, Peşte 1875; B. Erodí: *Gyakorlati török nyelvtan*, Peşte 1877; 3. bas. 1917; V. Pröhle: *Rendszerez oszmán-török nyelvtan*, Pezsény 1899; I. Kúnos: *Oszmán-török nyelvkönyv*, Peşte 1905. *Török nyelvkönyv*, 2 cilt, Peşte 1916-1917; Gy. Boér: *Gyakorlati török nyelvtan*, Peşte 1934; L. Rásonyi: *Török nyelvtan*, Peşte 1960. Çekoslovakyaada: J. Blaskovics: *Učebnice turečtiny*, I., Praha 1964. Bulgaristanda: G. D. Gäläbov: *Turska gramatika*, Sofya 1949. İngilterede: J. W. Redhouse: *A Simplified Grammar of the Ottoman-Turkish Language*, Londra 1884; A. C. Mowle: *The New Turkish*, Lefkoşa 1930, yeni bas. Londra 1934; Turgut Eren - Nurettin Sevin: *Konuşma Dilimiz*, 1947; Fuad A. Ataoullah: *Turkish Self-Taught and Grammar*, Londra 1940; Yusuf Mardin: *Colloquial Turkish, Turkish for Foreigners I.*, Londra 1961; *Turkish Phrase Book*, Londra 1970; Hikmet Sebüktekin: *Yabancılar İçin Dilbilim Metoduyla Türkçe*, 1969; G. L. Lewis: *Teach Yourself Turkish*, Londra 1953, *Turkish Grammar*, Oxford 1967. Amerikada: N. A. Mcquown - Sadi Koylan: *Spoken Turkish*, 2 cilt, New York 1946; Herman H. Kreider: *First Lessons in Modern Turkish*, İstanbul 1945, *Essentials of Modern Turkish*, Washington 1945; R. B. Lees: *The Phonology of Modern Standard Turkish*, Bloomington -Den Haag 1961; L. B. Swift: *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington -Den Haag 1963; L. V. Thomas - N. Itzkowitz: *Elementary Turkish*, Cambridge, Mass., 1967. Japonyada: *Türkçe Grameri, Cep Kılavuzu - Daigakusyörin*, Tokyo 1970. Daha yüksek bir düzeyde de R. H. Meskill: *A Transformational Analysis of Turkish Syntax*, Den Haag 1970; Lars Johanson: *Aspekt im Türkischen*, Uppsala 1971; Luděk Hřebiček: *Turkish Grammar as a Graph*, Praga 1971.

Ek,- Konson'un Türkçe karşılığı konusunda, "Türk Dili"nde Kurumumuzun çıkardığı ilk "Gramer Terimleri" listesinde (sayı 7, ağustos 1934), bunun karşılığı *ündeş* olarak gösterilmiştir. Orada vokal'e *sesel* denmişse de daha sonraki sayılarda, bu, *ünsel*'e çevrilmiştir. *Ünsel*, *ündeş* çiftin, gerek olayın bilimsel niteliği gerek bunun anlatımındaki tanım inceliği bakımından her halde *ünlü*, *ünüsüz*'e yeğlenmesi gerekir.